

Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht

Rolf Ortlep

Wolters Kluwer

Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht

Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht

 Wolters Kluwer

Deventer - 2020

Verkorte citeerwijze: Ortlep, *Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht* [paragraafnummer]
Volledige citeerwijze: R. Ortlep, *Redelijkheid en billijkheid in het bestuursrecht*, Deventer: Wolters
Kluwer 2020.

Ontwerp omslag: Hans Roenhorst, www.h2rplus.nl

ISBN 978 90 13 15786 4
ISBN 978 90 13 157871 8 E-book
NUR 823-302

© 2020 Wolters Kluwer Nederland B.V.

De klantenservice van Wolters Kluwer Nederland B.V. kunt u bereiken via: www.wolterskluwer.nl/klantenservice.

De auteur houdt zich aanbevolen voor inhoudelijke opmerkingen en suggesties. Deze kunt u sturen naar: boeken-NL@wolterskluwer.com.

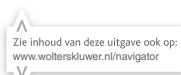
Alle rechten zijn voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van art. 16h t/m 16m Auteurswet jo. Besluit van 27 november 2002, Stb. 575 is de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding verschuldigd, te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl).

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur, redacteur(en) en Wolters Kluwer Nederland B.V. geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden en evenmin voor de gevolgen hiervan.

Op alle aanbiedingen en overeenkomsten van Wolters Kluwer Nederland B.V. zijn van toepassing de Algemene Voorwaarden van Wolters Kluwer Nederland B.V. U kunt deze raadplegen via: www.wolterskluwer.nl/algemene-voorwaarden.

Indien Wolters Kluwer Nederland B.V. persoonsgegevens verkrijgt, is daarop het privacybeleid van Wolters Kluwer Nederland B.V. van toepassing. Dit is raadpleegbaar via www.wolterskluwer.nl/privacy-cookies.

Zie inhoud van deze uitgave ook op:
www.wolterskluwer.nl/navigator

NAVIGATOR

1 Inleiding

1.1 Aanzet en vraagstelling

Tijdens mijn proefschriftonderzoek aan de Universiteit Utrecht vertrok ik elke avond, nadat het toen nog geheten Instituut voor Staats- en Bestuursrecht op Achter Sint Pieter 200 sloot, naar de juridische bibliotheek aan het Hoogt 13. Daar kon ik tot tegen middennacht doorwerken en mij laten inspireren door de rijke juridische collectie die toen nog grotendeels in een open opstelling stond.¹ Hiermee heb ik niet alleen de basis gelegd voor mijn proefschrift² maar ook voor het hier gepubliceerde werk. In die jaren heb ik bijvoorbeeld bijna elk juridisch tijdschrift vanaf de oprichting ervan doorgenomen en in veel gevallen gelezen.

Een voorbeeld van een bijdrage die mij is bijgebleven is die van Simons uit 1967, met als titel: 'Bescherming van de overheid versus bescherming tegen de overheid'.³ Dat de overheid als behartiger van het algemeen belang ook dient te worden beschermd, is wellicht een open deur, maar voor het bestuursrecht ook opmerkelijk. Immers, om met mijn wetenschappelijke grootvader, Ten Berge, te spreken, het bestuursrecht vindt zijn grondslag en legitimatie juist in de bescherming van de burger tegen de overheid. Historisch gezien, aldus Ten Berge, was dat natuurlijk de bescherming tegen het absolutistische vorstendom, dat naar goeddunken en met willekeur kon beschikken over het leven en welzijn van de burger. En hoewel de overheid door de eeuwen heen is veranderd, ben ik nog steeds met Ten Berge van mening dat de centrale missie van het bestuursrecht onveranderd is gebleven, namelijk de bescherming van de burger tegen de overheid.⁴

1 Vergelijk mijn annotatie onder CbB 22 december 2009, AB 2010/74. Zie Van Maanen 1993.

2 Ortlep 2011.

3 Simons 1967. Zijn bijdrage betreft de vraag hoe bij het stelsel van de rechtsbescherming tegenover de overheid de positie van de overheid als behartiger van het algemeen belang wordt of kan worden beschermd.

4 Ten Berge 2007, p. 1. Verder Vanheule 2015, p. 181 e.v. Vergelijk Van der Hoeven 1989. Zie Wiarda 1948; Vegting 1946; Kleyn 1942; De Vries 1939; Huart 1934; Huart 1930. Deze centrale missie is door de horizontaliserende, globaliserende en privatiserende ontwikkelingen onveranderd maar zij geven wellicht wel aanleiding om ons stelsel van bestuursrechtelijke rechtsbescherming aan een kritische heroverweging te onderwerpen. Zie Van Male 2019; Schueler 2019A; Van den Berge 2019; Koenraad 2019; Van den Berge 2018A; Van den Berge 2018B; Van den Berge 2018C; Van Ommeren 2018; Van Male 2018; Van den Berge 2017A; Van den Berge 2017B; Marseille & Vermaat 2017; Van den Berge 2016.

In de geest van die centrale missie zijn in het bestuursrecht de beginselen als (algemene) beginselen van behoorlijk bestuur tot ontwikkeling gekomen.⁵ Kenmerkend voor die ontwikkeling is, zoals Scheltema in 1975 heeft opgemerkt, dat in het bestuursrecht van het van oorsprong civielrechtelijk beginsel van de goede trouw geen equivalent bestaat en dat de beginselen van behoorlijk bestuur niet de rechtsverhouding tussen het bestuur en de burger beheersen, maar zich eenzijdig richten op het gedrag van één van de partijen in die verhouding, het bestuur.⁶ Verder heeft hij opgemerkt dat het eenzijdige karakter van de meeste bestuursrechtelijke rechtshandelingen meebrengt:

‘[...] dat een privaatrechtelijk leerstuk als het beginsel van de goede trouw dat een rechtsverhouding beheerst, in het bestuursrecht moeilijk wortel kan schieten. Wanneer er behoefte ontstaat om enigszins aan het begrip van de goede trouw beantwoordende beginselen te ontwikkelen gaat men niet zoeken naar beginselen die de *rechtsverhouding* beheersen en waarnaar dus beide partijen zich moeten gedragen. Neen, men ontwikkelt beginselen die zich richten tot die ene partij die alleen de inhoud van de rechtsverhouding bepaalt: tot de overheid. Er ontstaan dan beginselen van behoorlijk *bestuur*. Over de wijze waarop de burger moet handelen zeggen zij niets. Hij wordt verondersteld de hem opgelegde verplichtingen na te komen of toegekende voordelen in ontvangst te nemen, maar wordt geacht op de vaststelling daarvan geen beslissende invloed uit te oefenen.’⁷

Zoals wordt herhaald in subparagraaf 3.1, is met de inwerkingtreding in 1992 van het huidige Burgerlijk Wetboek (hierna: BW) het beginsel van de (objectieve) goede trouw, zonder dat een materiële wijziging is beoogd, vervangen door de eisen van redelijkheid en billijkheid, zoals onder meer gecodificeerd⁸ in artikel 6:2 (voor alle verbintenissen) en artikel 6:248 van het BW (voor overeenkomsten). In deze publicatie wordt vijfenveertig jaar na de hierboven weergegeven opmerkingen van Scheltema de opvatting uiteengezet⁹ dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen.¹⁰ Deze publicatie heeft slechts als doel om die opvatting te agenderen en een oproep te doen voor verdere discussie.¹¹

5 Vergelijk Schlössels 2019; Bakker 2018, p. 358 e.v.; Addink 2011; Ten Berge 2007; Duk 2003. Zie Nicolai 1990. Verder Samkalden 1952; Wiarda 1952.

6 Scheltema 1975, p. 3.

7 Scheltema 1975, p. 7-8.

8 Bewust wordt gesproken van een codificatie van het beginsel, aangezien met de codificatie het beginsel niet verdwenen is. Door codificatie is, anders gezegd, slechts sprake van een wettelijke poort naar het ongeschreven recht. Vergelijk Van der Wiel 2004, p. 81. Zie Widdershoven 2017.

9 Geïnspireerd door vooral Van Gerven 1982; Schoordijk 1984A, p. 27, voetnoot 50; Schoordijk 1984B, p. 10; Schoordijk 1991, p. 30 e.v.

10 Mijn eerste aanzet is te vinden in Ortlep 2019.

11 De tekst is afgesloten op 31 december 2019.

1.2 Methode

De weg waarlangs¹² de opvatting uiteen wordt gezet dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen, is die van de literatuur, rechtspraak en overheidsstukken. Op deze wijze wordt tevens getracht het maatschappelijk gebeuren waar te nemen. U vraagt zich nu wellicht af: 'een dergelijke waarneming kan toch alleen verkregen worden met empirisch (sociaalwetenschappelijk) onderzoek?' of wellicht zelfs: 'een rechtswetenschappelijke bijdrage zonder empirisch (sociaalwetenschappelijk) onderzoek, dat kan toch heden ten dagen niet meer? Weten de onderzoeks- en beleidsmanagers hier wel van?'

Het is evenwel, zo zeg ik tegen hen die zich dat afvragen, een misvatting om te denken dat het waarnemen van het maatschappelijk gebeuren alleen kan geschieden door het doen van empirisch (sociaalwetenschappelijk) onderzoek¹³ of dat, zoals vaak wordt gesuggereerd, dergelijk onderzoek in relatie tot het recht nieuw en daarmee – zoals ook vaak over publiceren in een vreemde taal (veelal Engels) wordt gesuggereerd¹⁴ – per definitie vernieuwend is.¹⁵ Van oudsher, ook met behulp van empirisch (sociaalwetenschappelijk) onderzoek, wordt door de rechtswetenschapper het gebeuren in de maatschappij waargenomen en beschreven om zodoende de samenhang van oorzaak en gevolg te ontdekken die in het rechtssysteem als regels kunnen worden geformuleerd (induceren), om daarna uit dat opgebouwde rechtssysteem op te maken (deduceren) wat de voor de maatschappij toepasselijke regels en beginselen zijn.¹⁶ In de rechtswetenschap is een inductieve werkwijze die van onderzoek op grond van de literatuur, rechtspraak en overheidsstukken,¹⁷ een onderzoekstraditie die ik om de zojuist genoemde reden in stand wil houden. Wie weet wordt dat ooit, maar dan tevens onterecht, ook als nieuw en vernieuwend gezien.

1.3 Opzet

De uiteenzetting van de opvatting dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen, komt hoofdzakelijk in paragraaf 3 aan bod. Als opmaat

12 De letterlijke betekenis van de methodologie ('*meta hodos*').

13 Vergelijk Hertogh 2019.

14 Vergelijk Barkhuysen & Van den Brink 2019. Zie reeds Kortmann 1996.

15 Waarschijnlijk ontnuchterend voor velen is het lezen van Jansen 2016; Jansen 2015. Zo ook het lezen van Memelink 2009; Giesen 2008.

16 Vergelijk Jansen 2015, i.h.b. hoofdstuk 3 met een verwijzing naar onder meer Hamaker en Molengraaff. Zie tevens Hijmans 1910; Meijers 1910; Hijmans 1938.

17 Uiteraard kunnen die bronnen wel weer (deels) steunen op empirisch (sociaalwetenschappelijk) onderzoek.

hiervoor wordt in paragraaf 2 ingegaan op een waarschijnlijk vergeten betoog. Met het laatste komt tevens tot uitdrukking dat niet naar het recht moet worden gekeken vanuit de vooronderstelling dat er sprake is van een continue vooruitgang in het rechtsdenken.¹⁸ Dit komt ook tot uitdrukking in paragraaf 4, waarin uit de doeken wordt gedaan dat de huidige *buzz*- en juich-woorden van de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht) niet veel anders is dan de weerspiegeling van de in deze publicatie uiteengezette opvatting.¹⁹ De balans wordt opgemaakt in paragraaf 5.

2 Waarschijnlijk vergeten betoog

Voor het onderwerp van deze publicatie ben ik schatplichtig aan velen en in elk geval aan een waarschijnlijk vergeten betoog van Van Gerven uit 1982.²⁰ Van Gerven heeft in dat jaar de vraag behandeld of de uit het bestuursrecht stammende maar ook de in het civiel recht toepassing vindende beginselen van behoorlijk bestuur 'niet een subcategorie zijn van het beginsel van behoorlijk handelen dat van oudsher in het privaatrecht tot ontwikkeling is gekomen'.²¹ Een bevestigend antwoord zag hij niet als '*retour au droit privé*' maar als 'de bevestiging van een gemene onderbouw van privaatrecht en publiekrecht'.²² Hij deed daarbij verslag van een discussie tijdens het Wiarda-symposium op 26 maart 1977, waarbij de laatstgenoemde afscheid nam als president van de Hoge Raad.²³ Ter beantwoording van de zojuist genoemde vraag brachten twee preadviseurs, Polak en Van der Hoeven, argumenten aan in bevestigende als ontkennende zin. Van Gerven hierover:

18 Vergelijk Van Maanen 1996, p. 10-11. Zie Schoordijk 2014, p. 11; Giesen 2008, p. 37; Van Dunné 2006, p. 41. Verder Van der Hoeven 1989, p. 21 en p. 246-247.

19 Met de erkenning dat zowel de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger als de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht) mede is ingezet door (de commissie) Scheltema, komt de vraag of hij nog steeds van mening is dat het beginsel van de goede trouw in het bestuursrecht moeilijk wortel kan schieten. Zie voor een indicatie van een antwoord Scheltema 1991, p. 56; Scheltema 2008, p. 211 e.v. voetnoot 75 en subparagraaf 3.3.

20 Van Gerven 1982. Vergelijk Schoordijk 1984A, p. 30 e.v. en p. 36 e.v.; Schoordijk 1984B, p. 9 e.v.; Nicolaï 1990, p. 229 e.v. Verder Van Gerven & Lierman 2010, p. 515 e.v.; Van Gerven 1998. Zie eerder Droogleevers Fortuijn 1979.

21 Van Gerven 1982, p. 970.

22 Van Gerven 1982, p. 970. U ziet hier wellicht met mij de overeenkomsten met de veelal aan Scheltema & Scheltema (2013, i.h.b. hoofdstuk 1) toegeschreven gemeenschappelijke rechtsleer, volgens welke aan het gehele recht bepaalde gemeenschappelijke beginselen ten grondslag liggen maar zij een specifieke uitwerking in het publiek- en privaatrecht krijgen. Zie *Kamerstukken II* 2003/2004, 29702, 3, p. 14 e.v. Voorts Van den Berge 2016, hoofdstuk 5. Daarnaast wordt gewezen op het op 14 januari 2019 opgerichte Platform publiek en privaatrecht in dialoog (zie www.recht-in-dialoog.eu en *NJB* 2019/1193), dat onder meer als missie heeft om de vraag te beantwoorden op welke punten publiek- en privaatrecht van elkaar kunnen leren.

23 Weergegeven in *NJB* 1977, p. 504-508.

‘Beide argumentaties gaan ervan uit dat aan de [algemene beginselen van behoorlijk bestuur] de gedachte ten grondslag ligt dat overheid en burger in een verhouding van ongelijkheid tot elkaar staan. Volgens de argumentatie *pro* vergt deze gedachte, hoewel in haar kern juist, relativering naar tijd, plaats en omstandigheden, namelijk door meer te letten op het wederkerigheids-element dat ook in de relatie tussen overheid en burger niet totaal ontbreekt. Omdat het privaatrecht al lang vertrouwd is met de op wederkerigheid gebaseerde beginselen van redelijkheid, billijkheid en betamelijkheid, kan het dan aanbeveling verdienen gedeelten van het privaatrecht met de nodige aanpassingen naar het administratief recht over te brengen. Volgens de argumentatie *contra* zijn de in het privaatrecht geldende beginselen van redelijkheid, billijkheid en betamelijkheid echter zozeer gebaseerd op wederkerigheid dat zij slechts na ingrijpende wijzigingen in het bestuursrecht kunnen worden overgenomen. De voornaamste reden hiervoor is gelegen in de omstandigheid dat het overheidshandelen uitsluitend gericht is op het behartigen van wat het algemeen belang vordert terwijl de burger daarentegen vrij is in de belangen die hij wil dienen: zijn eigen belangen, die van anderen *of* die van de gemeenschap.’²⁴

Volgens Van Gerven stond geen enkele opvatting volstrekt afwijzend ‘tegenover het overbrengen van aan het privaatrecht ten grondslag liggende beginselen van redelijkheid, billijkheid en betamelijkheid naar het publiekrecht of, anders uitgedrukt, tegenover het subsumeren van in het bestuursrecht (en ook in het privaatrecht) geldende [algemene beginselen van behoorlijk bestuur] aan de algemene in het privaatrecht geldende beginselen van redelijkheid, etc.’.²⁵ ‘Wel zal’, aldus nog steeds Van Gerven, ‘dit voor de eerder negatief gestemde opvatting maar mogelijk zijn mits *ingrijpende* aanpassingen worden aangebracht’.²⁶ Welke ‘*ingrijpende* aanpassingen’, liet Van Gerven in het midden, omdat zijn betoog over de band tussen de beginselen van behoorlijk bestuur en de beginselen van behoorlijk handelen in de eerste plaats de bedoeling had om aan te tonen dat het publiek- en privaatrecht tot een gemeenschappelijke noemer kunnen worden teruggebracht en in de tweede plaats dat beide rechtsgebieden van elkaar kunnen leren.²⁷

De verbinding tussen privaatrecht en publiekrecht vond Van Gerven in de categorie beginselen van behoorlijk handelen. De beginselen van behoorlijk bestuur waren naar zijn oordeel dus in wezen beginselen van behoorlijk handelen. Sommige zijn gericht op de zowel in het publiekrechtelijke als in het civielrechtelijke rechtsverkeer voorkomende situaties van posities van bovengeschiedtheid, zoals het gelijkheidsbeginsel, het evenredigheidsbeginsel en het verbod van *détournement de pouvoir*.²⁸ Maar de beginselen van behoorlijk bestuur zijn deels ook *algemene*

24 Van Gerven 1982, p. 971.

25 Van Gerven 1982, p. 971.

26 Van Gerven 1982, p. 971.

27 Van Gerven 1982, p. 961 en p. 971.

28 Van Gerven 1982, p. 975.

beginselen van behoorlijk *handelen* 'die het handelen van een ieder, waar hij zich ook bevindt: in een positie van boven- of ondergeschiktheid dan wel in een verhouding van wederkerigheid, moeten beheersen'.²⁹ Uit het betoog van Van Gerven volgt dat daarbij volgens hem gedacht moest worden aan het beginsel van de goede trouw (de eisen van redelijkheid en billijkheid), de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm (uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest) en het verbod van misbruik van bevoegdheid.³⁰ Die onderwerpen zullen hieronder in het licht van voornamelijk het bestuursrecht besproken worden.

3 Door de redelijkheid en billijkheid beheerste rechtsverhouding

3.1 Inleiding

Gelijk als eerder is opgemerkt, wordt in deze publicatie de opvatting uiteengezet dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen. Met de inwerkingtreding in 1992 van het huidige BW is het beginsel van de (objectieve) goede trouw,³¹ zonder dat een materiële wijziging is beoogd, vervangen door de eisen van redelijkheid en billijkheid, zoals onder meer gecodificeerd in artikel 6:2 (voor alle verbintenissen) en artikel 6:248 van het BW (voor overeenkomsten).³²

In het eerste lid van zowel artikel 6:2 (voor alle verbintenissen) als artikel 6:248 van het BW (voor overeenkomsten) is de aanvullende werking van de redelijkheid en billijkheid gecodificeerd. Artikel 6:2, eerste lid, van het BW bepaalt dat de schuldeiser en schuldenaar verplicht zijn zich overeenkomstig de redelijkheid en billijkheid te gedragen. Artikel 6:248, eerste lid, van het BW bepaalt dat overeenkomsten niet alleen de overeengekomen rechtsgevolgen hebben maar ook welke uit de eisen van redelijkheid en billijkheid voortvloeien. In het tweede lid van die artikelen is de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid gecodificeerd: een (overeengekomen) regel is niet van toepassing voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar de eisen van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar is.³³ Het BW heeft voorzien in een aantal aanknopingspunten die de redelijkheid en billijkheid nader kan invullen. In artikel 3:12 van het BW is bijvoorbeeld bepaald dat bij de vaststelling van de redelijkheid en billijkheid rekening moet worden gehouden met de algemeen erkende rechtsbeginselen, met de in Nederland levende rechtsovertuigingen en met de maatschappelijke en persoonlijke belangen, die bij het gegeven geval zijn betrokken.

29 Van Gerven 1982, p. 975.

30 Van Gerven 1982, p. 961-978.

31 Vergelijk bijvoorbeeld artikel 3:12 voor de objectieve goede trouw en artikel 3:11 van het BW voor de subjectieve goede trouw. Zie nog immer Schilfgaarde 1984. Verder Schilfgaarde 2016, p. 29 e.v.

32 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 34.

33 De uitleg als derde functie van de redelijkheid en billijkheid, naast de aanvullende en beperkende, is in de rechtspraak (definitief) aanvaard in HR 20 februari 2004, *NJ* 2005/493, m.nt. Du Perron.

Over de eisen van redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw) is veel literatuur verschenen.³⁴ Na de bestudering van de literatuur durf ik, met Bakker, te stellen dat de specifieke rechtsgedachte die in de eisen van redelijkheid en billijkheid besloten ligt, is 'dat op de leden van de rechtsgemeenschap een dwingende rechtsplicht rust om zich jegens elkaar behoorlijk en zorgvuldig, dat wil zeggen volgens elementaire regels van maatschappelijk fatsoen te gedragen'.³⁵ Die specifieke rechtsgedachte ligt aldus ook besloten in het beginsel van de goede trouw. Onder meer Eggens heeft dat beginsel het primaire gebod in het recht genoemd, waarin zowel de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest als het verbod van misbruik van bevoegdheid geplaats kunnen worden.³⁶

In de literatuur is, al dan niet met verwijzing naar de wetgeschiedenis van het huidige BW, beschreven dat met de eisen van redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw), de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest en het verbod van misbruik van bevoegdheid inhoudelijk hetzelfde wordt bedoeld.³⁷ Voorts is in de literatuur, al dan niet met verwijzing naar de wetgeschiedenis van het huidige BW, specifiek uiteengedaan dat het verbod van misbruik van bevoegdheid een bijzondere toepassing van de eisen van redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw) is, meer in het bijzonder de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw).³⁸ Zo heeft Schelhaas aan de hand van de wetgeschiedenis uiteengezet dat het aanvankelijk de bedoeling was om de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid voor te behouden aan de gevallen van misbruik van bevoegdheid, maar dat dat standpunt is verlaten, in

34 Vergelijk Brunner 1992; Smits 1995, p. 81 e.v.; Vranken 1996; Schoordijk 1996; Asser 1997; Hesselink 1999; Reurich 2005; Memelink 2009, p. 192 e.v.; Hartkamp 2012, p. 51 e.v.; Snijders 2012; Jansen 2012, p. 24 e.v.; Van den Brink 2012; Bakker 2012; Wolters 2013; Schilfgaarde 2016, i.h.b. hoofdstuk 1; Schelhaas 2017; Bakker 2018, hoofdstuk 4; Asser/Sieburgh 6-III 2019, nr. 391 e.v.

35 Bakker 2012, p. 38.

36 Vergelijk Eggens 1941 [1959B, p. 79 en voetnoot 19]. Zie Eggens 1923 [1958B]; Eggens 1935 [1958A]; Eggens 1947 [1959A]; Eggens 1949, p. 41 e.v. en hierover Jansen 2015, p. 250 e.v.; Schoordijk 2014, p. 132 e.v.; Van Dunné 2006, p. 38 e.v.; Schoordijk 1996, p. 27 e.v. en p. 33 e.v.; Smits 1995, p. 81 e.v.; Schoordijk 1991, p. 19 e.v.; Schoordijk 1984A, p. 32 e.v.; Schoordijk 1984B, p. 4 e.v. en p. 9 e.v.; Van der Werf 1982, p. 26 e.v.; Abas 1972, p. 47 e.v. Eggens grijpt voornamelijk terug op de grootste nationale verdediger van de goede trouw, Molengraaff, en de laatstgenoemde is – zoals hoogstwaarschijnlijk bekend – de nationaal geestelijk vader van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest (vergelijk Molengraaff 1887 en zie hierover Jansen 2015, p. 198 e.v. en p. 299 e.v.). Zie over het beginsel van de goede trouw nog immer Mendel 1982; Van der Werf 1982; Abas 1979; Abas 1972; Van der Grinten 1965. Verder Wiarda 1947.

37 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 34.

38 Schelhaas 2017, p. 120 e.v. vergelijk tevens p. 1, p. 13, p. 84, p. 97-98 en p. 111. Vergelijk Schrage 2019, p. 4, p. 6 e.v., p. 8 e.v. en p. 29 e.v.; Bakker 2018, p. 138 e.v.; Schilfgaarde 2016, p. 74 en p. 105; Wolters 2013, p. 20 en p. 40 e.v.; Van den Brink 2012, p. 23; Snijders 2012, p. 774; Van der Wiel 2004, p. 88 en p. 189 e.v.; Wiarda/Koopmans 1999, p. 100 e.v. Zie over de beperkende werking van de goede trouw respectievelijk redelijkheid en billijkheid in meer algemene zin Asser/Sieburgh 6-III 2019, nr. 402 en 410 e.v.; Bakker 2018, p. 101 e.v.; Schelhaas 2017, i.h.b. hoofdstuk 5; Ermers 2014, p. 145 e.v.; Wolters 2013, p. 22 e.v.; Snijders 2012; Hesselink 1999, p. 59 e.v. En nog immer Abas 1979; Abas 1972.

de zin dat aan die werking een breder bereik is toegekend.³⁹ Tot slot op dit punt: in de literatuur is, al dan niet met verwijzing naar de wetgeschiedenis van het huidige BW, specifiek beschreven dat de vraag of er sprake is van misbruik van bevoegdheid gelijk is aan de vraag of de uitoefening van een bevoegdheid de jegens een ander in acht nemen maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest overschrijdt.⁴⁰

De verdere discussie of er sprake is van een zogeheten ‘moedernorm’ of ‘supernorm’, zoals Van der Grinten heeft samengevat in: ‘Gij zult in het maatschappelijk verkeer handelen, zoals een redelijk mens tegenover zijn medemens betaamt’,⁴¹ kan hier buiten beschouwing worden gelaten. Hier wordt voor de geschiedschrijving wel nog gewezen op het gegeven dat in de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798 als algemeen beginsel het volgende is neergeschreven: ‘Alle de pligten van den Mensch in de Maatschappij hebben hunnen grondslag in deze heilige wet: Doe eenen ander niet, hetgeen gij niet wenscht dat aan u geschiede. Doe aan anderen, ten allen tijde, zoo veel goeds, als gij, in gelijke omstandigheden, van hun zoudt wenschen te ontvangen.’⁴²

Met een verwijzing naar de volgende subparagrafen, heeft een poging om het voorgaande meer – maar niet sluitend – voor het voetlicht te brengen geleid tot het volgende. Het verbod van misbruik van bevoegdheid betekent dat degene aan wie een bevoegdheid toekomt, haar niet kan inroepen voor zover hij haar misbruikt. In dat verbod ligt besloten, van de andere kant bezien, het *gebod* tot het handelen in overeenstemming met de goede trouw (de maatschappelijke zorgvuldigheid).⁴³ Van die andere kant bezien, komt aan het *gebod* tot het handelen in overeenstemming met de goede trouw (de maatschappelijke zorgvuldigheid) een

39 Schelhaas 2017, p. 120.

40 Vergelijk Schoordijk 2014, p. 164 e.v.; Galenkamp 2012, p. 42 e.v.; Van der Wiel 2005, p. 317-318; Van der Wiel 2004, p. 120-121 en p. 151; Bruning 2003, p. 72 e.v. Verder Schoordijk 1996, p. 28 e.v.; Rodenburg 1985, p. 14-15, p. 61 e.v. en p. 84; Van der Grinten 1984, p. 368; Schoordijk 1984A, p. 35; Van Gerven 1980. Zie Wijnstroom 1921, p. 67 e.v.; Scheltema 1935; Albarda 1935, p. 818; Meijers 1937 [1954]; Eggens 1941 [1959B, p. 74 e.v.]; Eggens 1947 [1959A, p. 118 e.v.]. Sieburg (2000, p. 9 e.v.) heeft meer in algemene zin uiteengezet dat de vraag of een bepaald gedrag onrechtmatig is, beantwoord moet worden binnen het spanningsveld tussen de handelingsvrijheid van het individu en de beschermingswaardige belangen van een ander. Zo ook Hartlief 2019, p. 20; Tjong Tjin Tai 2019, p. 27. De discussie of met de vaststelling van misbruik van bevoegdheid aan alle voorwaarden voor de toekenning van schadevergoeding uit onrechtmatige daad is voldaan, kan hier buiten beschouwing worden gelaten. Zie Schrage 2019, p. 40 e.v.; Sniijders e.a. 2017, p. 87 e.v.; Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015, nr. 85 e.v.; Lindijer 2006, p. 588 e.v.; Sieburgh 2000, p. 71 e.v. Verder Rodenburg 1985, p. 83 e.v.

41 Van der Grinten 1949, p. 435. Vergelijk Van der Grinten 1978; Van der Heijden 1933.

42 Vergelijk Ten Berge 2007, p. 5. Zie Rosendaal 2005.

43 Geïnspireerd door Eggens 1923 [1958B, p. 8].

beperkende werking toe in de vorm van het verbod van misbruik van bevoegdheid, waarmee – meer uitgeschreven – is bedoeld dat de goede trouw degene die een aan hem toegekende bevoegdheid wil uitoefenen in die uitoefening beperkt doordat hij die bevoegdheid niet kan invoeren voor zover hij haar misbruikt.

Door hieronder specifiek in te gaan op de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest (subparagraaf 3.2) en het verbod van misbruik van bevoegdheid (subparagraaf 3.3), wordt nader de opvatting uiteengezet dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen.⁴⁴ Voordat op die onderwerpen wordt ingegaan, wordt benadrukt dat het beginsel van de goede trouw (de redelijkheid en billijkheid) in het bestuursrecht altijd al, zij het veelal niet als zodanig benoemd, toepassing heeft gekregen.⁴⁵

Voor de geschiedschrijving wordt tevens gewezen op het volgende. Op 25 augustus 1942 werd op grond van artikel 13 van het Organisatiebesluit voedselvoorziening 1941 het Scheidsgerecht voor de voedselvoorziening opgericht, als voorloper van het huidige College van Beroep voor het bedrijfsleven. Het Scheidsgerecht was bevoegd om geschillen te beslechten tussen ondernemers en de bij de voedselvoorziening betrokken organen. In het zojuist genoemde besluit waren geen toetsingsgronden opgenomen. Niettemin toetste het Scheidsgerecht aan de volgende twee gronden: (wettelijke) voorschriften en aan rechtsbeginselen die veelal onder de noemer van ‘redelijkheid en billijkheid’ werden ondergebracht. In de literatuur is hierover opgemerkt dat de urgentie om aan de redelijkheid en billijkheid te toetsen onder meer gelegen was om – in de bezettingstijd – recht te doen aan de individuele belangen en omstandigheden van het geval.⁴⁶

Een toepassing is de *contra-legalis* werking van een beginsel van behoorlijk bestuur, waarbij het gaat om de vraag of vanwege strijd met een dergelijk beginsel in een individueel geval de strikte toepassing van een wettelijk voorschrift achterwege moet blijven, hetgeen in de literatuur duidelijk in verband is gebracht met de beperkende werking van de redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw).⁴⁷ Een andere toepassing ziet op een voorwaarde

44 Dit had aangevuld kunnen worden door in te gaan op het onderwerp van de rechtsverwerking. Vergelijk Schoordijk 1991; Scheltema 1975. Maar ook na deze publicatie, vergelijk de inleidende paragraaf, moeten er nog wensen overblijven, zie slechts nog voetnoot 51.

45 Vergelijk Bakker 2018, die ook wat betreft het bestuursrecht ingaat op het aristotelische billijkheidsdenken. Zie Mans 2010.

46 Vergelijk Samkalden 1952, p. 38 e.v.; Wiarda 1952, p. 71 e.v. Zie Bakker 2018, p. 359 e.v.; Nicolai 1990, p. 54 e.v.; De Jongh 1980.

47 Vergelijk Schoordijk 1984A, p. 28 e.v.; Schoordijk 1991, p. 24 e.v.; Wiarda/Koopmans 1999, p. 66 e.v. Voorts Bakker 2018, p. 12 e.v. en p. 357 e.v.

voor een geslaagd beroep op het vertrouwensbeginsel, namelijk dat de burger te goeder trouw is.⁴⁸ Op 29 mei 2019 heeft de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (hierna: Afdeling bestuursrechtspraak) die voorwaarde, in navolging van de conclusie van staatsraad advocaat-generaal Wattel en de daarin besproken rechtspraak,⁴⁹ als volgt samengevat:

‘[...] dat het van belang is dat de betrokkene te goeder trouw is, wat betekent dat de betrokkene alleen een beroep kan doen [lees: geslaagd beroep kan doen] op het vertrouwensbeginsel indien hij de in het kader van een toezegging relevante feiten en omstandigheden correct heeft weergegeven. De betrokkene komt geen geslaagd beroep toe op het vertrouwensbeginsel indien hij beseftte of had moeten beseffen dat de uitlating van de ambtenaaring over een beslissing die buiten de bevoegdheid van het bestuursorgaan lag, of anderszins in strijd was met de toepasselijke rechtsregels. Hierbij is van belang dat op degene die een beroep op het vertrouwensbeginsel doet, een onderzoeksplicht rust.’⁵⁰

Al veel eerder is dus in de rechtspraak tot uitdrukking gekomen dat een beroep door een burger op het vertrouwensbeginsel, zoals in het kader van het intrekken van een voor hem begunstigend besluit, in de regel is geneutraliseerd wanneer hij niet te goeder trouw is,⁵¹ bijvoorbeeld wanneer een burger weet of redelijkerwijs kan weten dat een vertrouwenwekkende (rechts)handeling, zoals een besluit, rechtens onjuist is, of indien een burger rechtens onjuiste en/of onvolledige informatie heeft verstrekt en hij daarvan wetenschap heeft of redelijkerwijs had kunnen hebben.⁵²

Ook deze overweging van de Afdeling bestuursrechtspraak is een bevestiging dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen. Dat de Afdeling bestuursrechtspraak hier meer specifiek en expliciet spreekt van een ‘onderzoeksplicht’, wordt opgepakt in de volgende subparagraaf.

48 Ook het vertrouwensbeginsel is in de optiek van Van Gerven (1982, p. 976), vergelijk paragraaf 2, een beginsel van behoorlijk handelen. Zie de conclusie van staatsraad advocaat-generaal Wattel van 20 maart 2019, ECLI:NL:RVS:2019:896.

49 Conclusie van staatsraad advocaat-generaal Wattel van 20 maart 2019, ECLI:NL:RVS:2019:896.

50 ABRvS 29 mei 2019, ECLI:NL:RVS:2019:1694. Zie Van Triet 2019; Van de Sande 2019; Damen & De Groot 2019; Albers 2019.

51 Of anders gezegd, de burger zijn recht verwerkt om de bescherming van het vertrouwensbeginsel in te roepen.

52 Vergelijk De Kam 2016, p. 44 e.v. en p. 128 e.v.; Ortlep 2011, p. 298 e.v. en p. 329 e.v. Eerder Nicolaï 1984, p. 20 e.v.; Nicolaï 1996, p. 184 e.v. Zie Van den Brink & Ortlep 2019.

3.2 Maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm

Vorig jaar stond het door de Hoge Raad gewezen *Lindenbaum/Cohen*-arrest uit 1919 opnieuw in de belangstelling.⁵³ In dat arrest heeft de Hoge Raad de rechtsnorm tot uitdrukking gebracht dat rechtssubjecten niet alleen de wet in acht dienen te nemen maar bovendien verplicht zijn de zorgvuldigheid te betrachten die in het maatschappelijk verkeer betaamt. Deze rechtsnorm van de maatschappelijke zorgvuldigheid is gecodificeerd in ons huidige onrechtmatigedaadsartikel, artikel 6:162, tweede lid, van het BW: ook een doen of nalaten 'in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt' is onrechtmatig.

Het *Lindenbaum/Cohen*-arrest is tevens belangrijk geweest voor de ontwikkeling van de beginselen van behoorlijk bestuur.⁵⁴ Hier wordt gewezen op een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep van 2 oktober 1951.⁵⁵ Die hoogste bestuursrechter oordeelde daarin dat een besluit tot salarisvermindering van een ambtenaar werd nietig verklaard 'wegens strijd met een algemeen rechtsbeginsel, te rekenen tot de toepasselijke algemeen verbindende voorschriften', als bedoeld in artikel 58, eerste lid en onder a, van de Ambtenarenwet 1929. In lijn met het *Lindenbaum/Cohen*-arrest werd met die rechterlijke uitspraak, in de pen van Van der Hoeven, 'ongeschreven recht met geschreven recht op een lijn gesteld. Daarvan was de consequentie dat het aan de rechter was uit te maken wat de inhoud van het recht – geschreven dan wel ongeschreven – vormt. Met die gedachtegang is de deur geopend tot de erkenning van algemene normen van behoorlijk bestuursoptreden als zijnde *rechtsnormen*, een stap die parallelle vertoont met de privaatrechtelijke juridificering van de zorgvuldigheid.'⁵⁶

Verder is ook de rechtsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest, dat rechtssubjecten niet alleen de wet in acht dienen te nemen maar bovendien verplicht zijn de zorgvuldigheid te betrachten die in het maatschappelijk verkeer betaamt, in de bestuursrechtspraak tot

-
- 53 HR 31 januari 1919, ECLI:NL:HR:1919:AG1776, *NJ* 1919, p. 161, m.nt. Molengraaff. Vergelijk over het eeuwfeest van dat arrest Jansen 2019A; Schlössels 2019; Tjong Tjin Tai 2019; Streefkerk 2019; Schutgens 2019; De Graaff 2019. Zie over dat arrest verder Schoordijk 2014, p. 164 e.v.; Van Maanen 2009; Schoordijk 1996, p. 28 e.v.; Van Maanen 1996, p. 12 e.v.; Van Maanen 1995; Van Maanen 1986, i.h.b. hoofdstuk 5. Voorts Eggens 1923 [1958B]; Eggens 1935 [1958A]; Hijmans 1938; Houwing 1939; Wolfsbergen 1946, p. 42 e.v.
- 54 Vergelijk Wiarda 1952, p. 62 e.v.; Boot onder CRvB 10 mei 1955, *AB* 1956, p. 168; Van Wijk 1963 [1974]; Snijders 1988, p. 57; Van der Hoeven 1989, p. 170 e.v. en p. 192-193; Nicolai 1990, p. 45 e.v., p. 68 e.v. en p. 121 e.v.; Schoordijk 1997. Zie Schlössels 2019; Duk 2003.
- 55 CRvB 2 oktober 1951, *AB* 1952, p. 190, *AA* 1953, p. 116-118, m.nt. Donner. Vergelijk CRvB 18 december 1956, *AB* 1957, p. 338.
- 56 Van der Hoeven 1989, p. 193. Vergelijk Rapport van de commissie inzake algemene bepalingen van administratief recht 1984, p. 385-386. Dat deze lijn eerder in de rechtspraak van de CRvB is te herkennen, is bijvoorbeeld besproken in Duk 2003.

uitdrukking gekomen.⁵⁷ In een uitspraak van de Centrale Raad van Beroep van 3 juli 1951⁵⁸ beklaagde een tijdelijke onderwijzeres, wiens betrekking met een termijn van zes dagen was opgezegd, dat die opzegging van het bevoegd orgaan onzorgvuldig en maatschappelijk onbetamelijk was. De Centrale Raad van Beroep stelde voorop dat op dat punt geen strijd aanwezig was met enig wettelijk voorschrift, maar erkende wel dat het denkbaar was dat het ontslag in strijd was met een algemeen beginsel. Daarvan was geen sprake, maar met Wiarda kan de constatering worden gedaan dat het kenmerkend was dat op de kennelijk door het *Lindenbaum/Cohen*-arrest geïnspireerde grond over onzorgvuldigheid en maatschappelijk onbetamelijkheid werd ingegaan.⁵⁹ Een stap verder werd gegaan door het Ambtenarengerecht Arnhem op 6 juni 1955.⁶⁰ Hoewel een bevoegd orgaan had erkend dat op grond van de rechtspraak het teveel betaald salaris aan een onderwijzer niet kon worden teruggevorderd, stuurde dat orgaan een brief aan die onderwijzer met als strekking dat deze, door de terugbetaling te weigeren, zich gemeenschapsgelden had toegeëigend en zich onrechtmatig had verrijkt met gelden. Het Ambtenarengerecht Arnhem oordeelde dat die brief ongepast en beledigend was en het uiten daarvan in strijd was 'met de zorgvuldigheid, welke in het maatschappelijk verkeer ten aanzien van eens anders persoon of goed betaamt' en derhalve in strijd was met een beginsel, dat als een algemeen rechtsbeginsel aan te merken was.

Vanwege het feit dat het bestuursrecht, zoals in de inleidende paragraaf is opgemerkt, zijn grondslag en legitimatie vindt in de bescherming van de burger tegen de overheid, is lange tijd de vraag onbesproken gebleven of de rechtsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest, dat rechtssubjecten niet alleen de wet in acht dienen te nemen maar bovendien verplicht zijn de zorgvuldigheid te betrachten die in het maatschappelijk verkeer betaamt, ook door de burger richting de overheid in acht moet worden genomen.⁶¹ Een aanzet tot beantwoording van die vraag is te vinden in het in paragraaf 2 besproken betoog van Van Gerven. Nadien is het, voor zover te overzien, voor het eerst Nicolaï geweest die aandacht heeft gevraagd voor de – in zijn woorden – 'zorgvuldigheid welke de bestuurde in het bestuursrechtelijk verkeer jegens het bestuur betaamt',⁶² hetgeen door hem en anderen is besproken als onderdeel van de burgerplichten en/of de beginselen van goed (of behoorlijk) burgerschap.⁶³

57 De ontwikkeling en uiteindelijk codificatie van het zorgvuldigheidsbeginsel kan hier buiten beschouwing worden gelaten.

58 CRvB 3 juli 1951, AB 1951, p. 828.

59 Wiarda 1952, p. 62-63.

60 Ambtenarengerecht Arnhem 6 juni 1955, AB 1956, p. 125.

61 Vergelijk Schutgens 2015, p. 79 e.v.

62 Nicolaï 1984, p. 24. Verder Nicolaï 1996, p. 181.

63 Vergelijk Koenraad 2019; Van den Berge 2016, p. 116 e.v.; Zijlstra 2009; Scheltema 2008; Van der Linden 2008; Ten Berge 2007; Kloosterman 2006; Kloosterman 2005. Verder Nicolaï 1996; Van Wijmen 1994, p. 145 e.v.; Nicolaï 1984, i.h.b. p. 8 e.v. en p. 20 e.v. Wat betreft het Belgische recht zij gewezen op Popelier 2006, p. 12 e.v.

Hoewel in zowel de wet als de rechtspraak, vergelijk wat betreft het laatste expliciet de in de vorige subparagraaf besproken uitspraak op 29 mei 2019 van de Afdeling bestuursrechtspraak, voor de burger plichten richting de overheid tot uitdrukking zijn gekomen, zoals een inlichtingenplicht, onderzoeksplicht, procederplicht, medewerkingsplicht en informatieplicht, doet dit voor sommigen nog steeds de wenkbrauwen fronzen.⁶⁴ Dit heeft niet alleen te maken met de connotatie van het woord 'plicht' maar tevens met de schijnbare onverenigbaarheid met de in deze publicatie meermaals genoemde centrale missie van het bestuursrecht, namelijk de bescherming van de burger tegen de overheid.⁶⁵

De zojuist genoemde centrale missie van het bestuursrecht heeft ook aan de basis gestaan voor de kritiek op de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger. Wie over het bestuursrecht met betrekking tot de relatie overheid en burger, zoals in de parlementaire geschiedenis van de in 1994 in werking getreden Algemene wet bestuursrecht (hierna: Awb),⁶⁶ spreekt van een 'wederkerige rechtsbetrekking' lijkt bijna, hoofdzakelijk door het bijvoeglijk naamwoord 'wederkerig', in de kerk te vloeken, omdat daarmee ten onrechte als uitgangspunt – temeer waar ook gesproken wordt van een 'horizontale rechtsbetrekking' – een gelijkwaardige relatie tussen de overheid en burger, met verwisselbare plichten, rechten en belangen, wordt gesuggereerd.⁶⁷

Wie kritiek heeft op de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger, heeft wellicht ook kritiek op de opvatting dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen, door zich specifiek richting de overheid te houden aan de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm. Zo heeft Teunissen in het kader van de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger betoogd dat het afmeten van het handelen van de burger richting de overheid aan de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm bestreden dient te worden omdat het 'een typisch materieel burgerrechtelijk onrechtmatigheids criterium is, dat naar zijn aard niet past op de verhouding tussen overheid en burgers'.⁶⁸ Waarom het een het ander (moet) uitsluit(en), is niet geheel duidelijk. Wellicht dat zijn betoog is ingegeven door de kritiek op de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger dat in die relatie het legaliteitsbeginsel (wetmatigheidsbeginsel) met zich brengt dat aan een burger alleen een

64 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 63.

65 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 63.

66 Vergelijk PG Awb I, p. 39 e.v.

67 Vergelijk Damen 2018B; Bakker 2018, p. 344 e.v.; Peters 2018; Van den Berge 2016, p. 6 e.v. en hoofdstuk V; Van Ommeren & Huisman 2013, p. 43 e.v.; Gribnau 2012, p. 51 e.v.; Schueler 2011, p. 226 e.v.; De Poorter & De Graaf 2011, p. 99 e.v.; Allewijn 2011, p. 33 e.v.; Backes & Jansen 2010; Van der Linden 2008; Ten Berge 2007, p. 21 e.v.; Kloosterman 2006, p. 32 e.v.; Kloosterman 2005, p. 219 e.v. Zie Damen 2003; Nicolai 1996; Beurskens 1995; Damen 1993.

68 Teunissen 1995, p. 284 e.v. Vergelijk Teunissen 1996, p. 179 e.v. en p. 190 e.v. Zie Van den Berge 2016, p. 115 en p. 168 e.v.; Ten Berge 2007, p. 23 e.v.

plicht (gebod) kan worden opgelegd bij of krachtens de wet.⁶⁹ Los van het gegeven dat er, zoals hierboven gezegd, ook in de rechtspraak voor de burger buitenwettelijke plichten richting de overheid tot uitdrukking zijn gekomen, zie ik niet in waarom de gedragsregel van de maatschappelijke zorgvuldigheid eerst een wettelijke grondslag moet hebben wil een burger daaraan – ook richting de overheid – gebonden zijn.⁷⁰

Het is, zo wordt hier betoogd, de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm en niet de idee van de wederkerige rechtsbetrekking, die de legitimatie is om voor de burger bepaalde plichten – of wellicht kan beter gesproken worden van ‘verantwoordelijkheden’ – jegens de overheid te articuleren.⁷¹ Teneinde dit inzichtelijk te maken, kan inspiratie worden ontleend aan het civiel recht en hoe civilisten, althans zij die zich daarover hebben uitgelaten, tegen de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger aankijken.

Met het begrip ‘rechtsbetrekking’, hetgeen hetzelfde is als ‘rechtsverhouding’, wordt bedoeld dat de verhouding tussen de dragers van het recht (rechtssubjecten) is ingebed in het recht en daardoor genormeerd wordt. De rechtsverhouding is al aanwezig voordat zij, bijvoorbeeld door het sluiten van een overeenkomst of het nemen van een besluit, wordt vastgesteld.⁷² De civilisten herkennen hier wellicht – waarschijnlijk ook in de context van deze publicatie – het *Baris/Riezenkamp*-arrest uit 1957, waarin de Hoge Raad de rechtsnorm tot uitdrukking heeft gebracht dat partijen die in onderhandeling zijn getreden over het sluiten van een overeenkomst tot elkander staan in een door de goede trouw beheerste rechtsverhouding die meebrengt dat zij zich bij hun gedrag mede moeten laten leiden door de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij.⁷³

Wat in het *Baris/Riezenkamp*-arrest opvalt, is dat het bijvoeglijk naamwoord ‘wederkerig’ ontbreekt.⁷⁴ Anders gezegd, dat er geen sprake is van een *weder-*

69 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 67.

70 Vergelijk eerder Nicolai 1984, p. 20 e.v.; Nicolai 1996, p. 184 e.v.

71 Dat de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm (uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest) respectievelijk de aanvullende werking van de redelijkheid en billijkheid in het civiel recht de legitimatie vormt voor verschillende soorten plichten, waarschijnlijk de bekendste, de schadevergoedingsplicht, is besproken in Tjong Tjin Tai 2019, p. 26 e.v.; Schelhaas 2017, hoofdstuk 4; Schilfgaarde 2016, p. 58 e.v.; Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015, nr. 56 e.v.; Wolters 2013, p. 21 e.v. Zie Bakker 2012; Jansen 2012; Giesen 2005; Hesselink 1999.

72 Vergelijk Beurskens 1995, p. 27 e.v.; De Waard 1994, p. 11 e.v.; Van Male 1993, p. 22 e.v.; Hirsch Ballin 1989, p. 1-4; De Jong 1988, p. 3-4, p. 65-72, p. 81-82, p. 87 en p. 91-92; Brenninkmeijer 1987, p. 84 e.v.

73 HR 15 november 1957, *NJ* 1958/67, m.nt. Rutten. Hierover Schilfgaarde 2016, p. 45 e.v.; Ermers 2014, p. 213 e.v.; Jansen 2012, p. 24 e.v. en p. 91 e.v. Verder Ruygvoorn 2009, p. 51 e.v.; Hesselink 1999, p. 67 e.v.; Schoordijk 1996, p. 48 e.v.; Van Erp 1990, p. 31 e.v.; Schoordijk 1984B.

74 Hetgeen ook te verklaren is door het gegeven dat in het civiel recht pas over een *wederkerige* overeenkomst wordt gesproken wanneer beide partijen, zoals bij een koopovereenkomst, een verbintenis op zich nemen.

kerige rechtsbetrekking, betekent niet dat partijen – in het bestuursrecht: de overheid en burger – niet tot elkander staan in een door de goede trouw beheerste rechtsverhouding en zodoende zich overeenkomstig dienen te gedragen. Daarbij is het tekenend dat Schoordijk al in 1991 over de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger het volgende heeft opgemerkt:

‘Ik houd het erop, dat zoals de goede trouw alle privaatrechtelijke verhoudingen beheerst, de goede trouw ook de verhouding overheid-burger beheerst. De overheid mag van de burger een gedrag dat voldoet aan de normen van goede trouw verwachten, en ook omgekeerd. Dat de burger aan het gezag van de overheid onderworpen is doet hieraan niet toe of af. Het kleurt alleen die verhouding.’⁷⁵

Zo ook Snijders in 1988, waar hij ten aanzien van de verhouding tussen de beginselen van behoorlijk bestuur en de eisen van redelijkheid en billijkheid (het beginsel van de goede trouw) en het ongeschreven betamelijkheidsrecht (het laatste sinds het *Lindenbaum/Cohen*-arrest) het volgende heeft opgeschreven: ‘Wanneer men maatstaven als redelijkheid en billijkheid of betamelijk goed toepast, houdt men rekening met de aard van de rechtsverhouding waarom het gaat. Wanneer die aard mede wordt bepaald door de omstandigheid dat een der partijen de overheid is, dan zal men aldus – als het goed is – tot hetzelfde resultaat komen als met de in diezelfde situatie voor toepassing in aanmerking komende algemene beginselen van behoorlijk bestuur. Daarbij doet het er niet toe of men deze ziet als een verbijzondering van de algemene privaatrechtelijke maatstaf met het oog op overheidshandelen dan wel als bijzondere publiekrechtelijke regels die als subnorm in de algemene privaatrechtelijke maatstaf moeten worden ingepast. En als men niet tot hetzelfde resultaat komt, dan moet men dat als een boodschap opvatten dat men de betreffende normen dichter bij elkaar moet zien te brengen. Het betekent immers dat de afweging van de betrokken belangen tot dan toe bij de toepassing van tenminste een van deze normen niet juist geweest is.’⁷⁶

Dat in het bestuursrecht de burger aan het gezag van de overheid is onderworpen, kleurt inderdaad slechts die rechtsverhouding. Zoals in de volgende subparagraaf uiteen wordt gezet, is die kleuring ook in de rechtspraak tot uitdrukking gekomen in de toepassing van het in artikel 3:13 van het BW gecodificeerde verbod van misbruik van bevoegdheid.

⁷⁵ Schoordijk 1991, p. 31. Op dezelfde pagina zegt Schoordijk dat met de introductie van de idee van de wederkerige rechtsbetrekking tussen de overheid en burger, de in de inleidende paragraaf weergegeven opmerkingen van Scheltema niet meer door laatstgenoemde onderschreven zouden worden.

⁷⁶ Snijders 1988, p. 57. Zie Droogleever Fortuijn 1979, p. 46.

3.3 Verbod van misbruik van bevoegdheid

De opvatting dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen, heeft bevestiging gekregen in de rechtspraak waarin is bepaald dat het in artikel 3:13 van het BW gecodificeerde verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel is dat ook door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw gebruikmaken van een bevoegdheid om een verzoek tot de overheid te richten. Het valt buiten het doel van deze publicatie om op die inmiddels uitvoerige rechtspraak uitgebreid in te gaan. Daarom wordt volstaan met het onderstaande.⁷⁷

Wie hoort of leest ‘misbruik van bevoegdheid’ denkt wellicht (ook) aan het belastingrechtleerstuk *fraus legis* (wetsontduiking).⁷⁸ Op grond van dat leerstuk wordt een rechtshandeling van een belastingplichtige die in strijd is met het doel van een belastingwet buiten beschouwing gelaten. Een dergelijke wet wordt toegepast alsof de rechtshandeling niet heeft plaatsgevonden, omdat de belastingplichtige zijn bevoegdheid (recht) niet op die manier had mogen uitoefenen. Hoewel misbruik van bevoegdheid (rechtsmisbruik) en *fraus legis* (wetsontduiking) familie van elkaar zijn, zijn zij geen eerstegraads familieleden. Dit inzicht gaat in elk geval terug tot Meijers in 1937. In zijn woorden: ‘Bij rechtsmisbruik wordt een door de wet verleend *subjectief recht* of *subjectieve bevoegdheid* ingeroepen, doch wordt de handeling als onrechtmatig beschouwd wegens het nadeel, dat men andere personen in de uitoefening van hun *subjectieve rechten* of *bevoegdheden* toebrengt. Bij wetsontduiking geschiedt hetzelfde ten aanzien van het *objectieve recht*, *de wet*: enerzijds wordt beweerd, dat men niets anders doet dan het *objectieve recht*, *de wet*, toepassen; anderzijds wordt de handeling als onrechtmatig beschouwd wegens de uitwerking dezer toepassing *ten opzichte van andere wettelijke voorschriften*, wier doel verijdeld wordt.’⁷⁹ Kakebeeke-Van der Put heeft hieraan toegevoegd ‘dat het bij rechtsmisbruik steeds gaat om een onrechtmatig *gebruik maken* van een recht, terwijl dit bij wetsontduiking mogelijk is, doch niet steeds behoeft te gebeuren, aangezien het kenmerkende hierbij toch gelegen is in het streven aan een wettelijke bepaling te *ontkomen*.’⁸⁰

77 Vergelijk Daalder 2019; Djebali 2019; Molendijk 2018; Wannink & Boogers 2018; Bakker 2018, p. 414 e.v.; Bruggeman, Stijnen & De Wit 2017, p. 275; Van den Berge 2016, p. 1 e.v.; Koenraad onder ABRvS 17 augustus 2016, AB 2016/369; Koenraad onder CRvB 19 juli 2016, AB 2016/315; Ortlep 2015, p. 102 e.v.; Bakker 2014; Ortlep 2014; Damen 2013; Willems-Dijkstra & Van der Leek 2013; Franssen 2013; Daalder 2013; Timmermans 2013. Eerder Bröring onder CRvB 1 maart 2010, AB 2010/100; Klingenberg 2006; De Graaf 2006. Zie bijlage ECLI:NL:PHR:2019:702 bij de conclusie van advocaat-generaal IJzerman op 29 mei 2019 ECLI:NL:PHR:2019:701.

78 Vergelijk Niessen 2018; Dusarduijn 2018, p. 488 e.v.; Bakker 2018, p. 11 e.v. en p. 412 e.v.; Meirlaen 2018A; Meirlaen 2018B; Happé 2017; Maas 2017B; Van der Struijk 2017; Chin-Oldenzijl & Belkaid-Koubia 2014; Mees 2013; De Bont 2011; Swinkels 2004; Van Kesteren 2004; IJzerman 1991; Geppaart 1973; Kakebeeke-Van der Put 1961; Schuttevaer 1956.

79 Meijers 1937 [1954, p. 67]. Zie Okma 1945, p. 175 e.v.

80 Kakebeeke-Van der Put 1961, p. 101, voetnoot 3, zie ook p. 104.

Het verbod van misbruik van bevoegdheid, zoals gecodificeerd in artikel 3:13 van het BW: degene aan wie een bevoegdheid toekomt, kan haar niet inroepen, voor zover hij haar misbruikt (eerste lid), is verbonden met de idee dat burgers subjectieve rechten (bevoegdheden) ontleen aan het objectieve recht, maar dat zij bij de uitoefening daarvan het belang van anderen en van de maatschappij niet geheel uit het oog mogen verliezen.⁸¹ Hieruit volgt niettemin dat niet snel mag worden aangenomen dat er sprake is van misbruik van bevoegdheid. Immers, de burger handelt in de uitoefening van een subjectief recht, dat wil zeggen: een bijzondere aan de burger door het objectieve recht toegekende bevoegdheid om zijn belang te dienen,⁸² waardoor de uitoefening van die bevoegdheid reeds een sterke legittimatie heeft.⁸³

Het verbod van misbruik van bevoegdheid kan worden gezien als het antwoord op de kritiek van degene die menen dat subjectieve rechten (bevoegdheden) verbonden zouden zijn met een – vanaf de Verlichting – al te individualistische blik op de burger en maatschappij, waarbij elke burger zijn bevoegdheden zou kunnen uitoefenen op een zelfzuchtige wijze zonder rekening te houden met de belangen van de andere burgers en die van de maatschappij.⁸⁴

In het verbod van misbruik van bevoegdheid komt aldus, om met Eggens te spreken, het bewustzijn tot uitdrukking 'dat men, ook bij de uitoefening van rechten en bevoegdheden waartoe men op grond van het Recht in beginsel gerechtigd is, behoort te letten op de belangen van degenen, tot wie men bij en door de uitoefening dier rechten en bevoegdheden in maatschappelijke relatie staat of treedt'.⁸⁵ Meer abstract kan worden gezegd dat het verbod uitdrukking geeft aan het besef dat 'de vrijheid van de een *uiteraard* – dat wil zeggen krachtens haar eigen wezen – haar grens vindt in de vrijheid van de ander'.⁸⁶

Het verbod van misbruik van bevoegdheid gaat in zijn ontstaan niet alleen ver terug in de tijd maar is tevens een beginsel dat zich uitstrekt over alle rechtsgebieden en ook een

81 Vergelijk Schrage 2019; Bakker 2018, p. 136 e.v. en p. 286 e.v.; De Morree 2016, p. 121 e.v.; Galenkamp 2012; Lindijer 2006, p. 552 e.v.; Van der Wiel 2004, hoofdstuk 3; Asser 2000; Wiarda/Koopmans 1999, p. 100 e.v.; Hesselink 1999, p. 59 e.v.; Asser 1997; Taelman 1988; Rodenburg 1985; Van der Grinten 1984; Van Gerven 1980; Brunner 1977; Zonderland 1977, p. 57 e.v.; Aaftink 1976; Zonderland 1975; Abas 1972, p. 57 e.v.; Van Dunné 1971, p. 62 e.v. en p. 217 e.v.; Gerbrandy 1959; De Cocq 1959; Eggens 1947 [1959A]; Wolfsbergen 1946, p. 72 e.v.; Okma 1945; Helmich 1945; Eggens 1941 [1959B]; Polak 1941; Van der Grinten 1938; Meijers 1937 [1954]; Albarda 1935; Scheltema 1935; Wijnstroom 1921; Molengraaff 1919, p. 524 e.v.; Boll 1913.

82 Vergelijk Meijers 1948, p. 86. Zie Van der Wiel 2004, p. 82.

83 Vergelijk Abas 1972, p. 59. Zie Bakker 2018, p. 140.

84 Vergelijk Velaers 2015, p. 1. Zie De Morree 2016, p. 122 e.v. en p. 129 e.v.; Vanlerberghe 2015, p. 115; Van der Wiel 2004, p. 88-89 en p. 120 e.v.; Galenkamp 2012, p. 35 e.v. Verder Rodenburg 1985, p. 13 e.v.; Van der Grinten 1984, p. 368 e.v.

85 Eggens 1947 [1959A], p. 117].

86 Eggens 1947 [1959A], p. 120]. Zie Eggens 1941 [1959A].

bovenstatelijk (internationaal) beginsel is.⁸⁷ Wat betreft het laatste wordt gewezen op artikel 17 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens (EVRM), artikel 5 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten (IVBPR), en artikel 54 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (EU), waarin het verbod is neergelegd om – kort gezegd – fundamentele rechten te misbruiken.⁸⁸ Daarenboven wordt gewezen op de relatief recente rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie (hierna: Hof van Justitie), waarin hij (definitief)⁸⁹ heeft erkend dat het verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel van het Unierecht is en zodoende ook doorwerking heeft in de lidstaten.⁹⁰ Voor het oordeel van het Hof van Justitie dat het om een EU-beginsel gaat, is onder meer doorslaggevend dat het beginsel in de diverse rechtsgebieden van het Unierecht is ontwikkeld.⁹¹ Het is interessant dat door het Hof van Justitie is erkend dat het EU-verbod van misbruik van bevoegdheid omgekeerd verticaal werkt en daarmee ingeroepen kan worden om de Europese Unie en de lidstaten te beschermen tegen bijvoorbeeld burgers die niet te goeder trouw zijn, zoals dat het kan leiden tot het weigeren, ontnemen, of intrekken van een door het Unierecht toegekend recht (voordeel), zonder dat een nationaal wettelijk grondslag daarvoor noodzakelijk is.⁹²

In 1991 voorspelde Scheltema dat het verbod van misbruik van bevoegdheid, door middel van de schakelbepaling van artikel 3:15 van het BW, voor het gebruik door een burger van bevoegdheden, zoals de bevoegdheid om bezwaar te maken, goed in het bestuursrecht zou kunnen worden toegepast.⁹³ In het laatstgenoemde artikel is bepaald dat artikel 3:13 van het BW ook buiten het vermogensrecht van toepassing is, voor zover de aard van de rechtsbetrekking zich daartegen niet verzet.

87 Vergelijk Schrage 2019; De Morree 2016. Zie Maas 2017A; Velaers 2015; De Boeck & Vermander 2015; Carette & Van de Voorde 2015; Vanlerberghe 2015; Houben 2015; Vanheule 2015; Vleggeert 2013. Verder Van der Wiel 2004, hoofdstuk 3. Zie Rodenburg 1985, p. 3 e.v.

88 Vergelijk De Morree 2016.

89 Vergelijk Kamanabrou 2018; Niessen 2018, p. 7 e.v.; Verburg 2018B; Guski 2018; Van Hilten 2016; De Morree 2016, p. 135 e.v.; Niessen 2015; Lenaerts 2015; Sayde 2014; Wolf 2014; Lenaerts 2013; Arnull 2011; Vogenauer 2011; Costello 2011; Sørensen 2011. Verder Van Gerven 2000.

90 HvJ EU 6 februari 2018, *Altun*, ECLI:EU:C:2018:63 en hierover Leczykiewicz 2019; Schrage 2019, p. 12 e.v.; Blokland 2018. Verder HvJ EU 26 februari 2019, *N Luxembourg 1*, ECLI:EU:C:2019:134. Zie eerder HR 10 februari 2012, ECLI:NL:HR:2012:BQ4228; ABRvS 9 december 2016, ECLI:NL:RVS:2016:3293.

91 Vergelijk HvJ EU 26 februari 2019, *N Luxembourg 1*, ECLI:EU:C:2019:134.

92 Vergelijk HvJ EU 14 maart 2019, *Y.Z. e.a.*, ECLI:EU:C:2019:203; HvJ EU 26 februari 2019, *N Luxembourg 1*, ECLI:EU:C:2019:134; HvJ EU 22 november 2017, *Cussens*, ECLI:EU:C:2017:881; HvJ EU 8 december 2014, *Italmoda*, ECLI:EU:C:2014:2455.

93 Scheltema 1991, p. 56. Zie Van Wijmen 1994, p. 146.

Gaan we verder terug in de tijd, dan komen we uit bij Eggens.⁹⁴ Die wees er namelijk al in 1947 met de volgende woorden op dat misbruik van recht (m.v.r.) in het publiekrecht meer omvat dan misbruik van recht in het privaatrecht: 'Het publiekrechtelijke m.v.r. heeft immers niet alleen betrekking op de bevoegdheden der overheidsorganen tegenover de burgers en tegenover elkaar, maar ook op de bevoegdheden der burgers tegen de Staat (enz.), alsmede op de bevoegdheden der Staten tegenover elkaar – als enkelingen en als Gemeenschap (Verenigde Naties).'⁹⁵

Het heeft vanaf die voorspelling van Scheltema niettemin bijna vijfentwintig jaar geduurd voordat een hoogste bestuursrechter, in dit geval de Afdeling bestuursrechtspraak, op 19 november 2014 (definitief)⁹⁶ heeft bepaald dat het in artikel 3:13 van het BW gecodificeerde verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel is dat ook door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw gebruikmaken van een bevoegdheid om een verzoek tot de overheid te richten.⁹⁷

Uit de rechtspraak volgt dat het hier met name gaat om de volgende gevallen, die elkaar tevens kunnen overlappen, : i) een verzoek dat uitsluitend de bedoeling heeft om het overheidsapparaat te frustreren en/of vertragen, ii) een verzoek dat uitsluitend de bedoeling heeft om geld aan de overheid te verdienen, en iii) een verzoek voortkomend uit een obsessief en/of onverzadigbaar streven tot openbaarmaking van stukken.⁹⁸

Eerder was in de rechtspraak van de lagere bestuurs- en civiele rechters bepaald dat het in artikel 3:13 van het BW gecodificeerde verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel is dat ook door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw gebruikmaken van een bevoegdheid om een verzoek tot de overheid te richten.⁹⁹ Wat betreft de civiele rechter gaat het om de zogeheten *anti-suit injunction*:¹⁰⁰ op grondslag van het onrechtmatigedaadsartikel, artikel 6:162 (juncto artikel 3:13) van het BW kan door bijvoorbeeld een gemeente een vordering worden ingesteld teneinde te verbieden dat een burger

94 De man die – in de woorden van Schoordijk (1984A, p. 4) – nu eenmaal altijd verder zag.

95 Eggens 1947 [1959A, p. 117, voetnoot 2]. Zie Wijnstroom 1921, p. 3 e.v.

96 Vergelijk voor eerdere voorbeelden Willems-Dijkstra & Van der Leek 2013, p. 51 e.v.; De Graaf 2006.

97 ABRvS 19 november 2014, ECLI:NL:RVS:2014:4129; ECLI:NL:RVS:2014:4185; ECLI:NL:RVS:2014:4135.

98 Vergelijk de bronnen genoemd in voetnoot 77.

99 Vergelijk Bakker 2018, p. 414 e.v.; Van den Berge 2016, p. 1 e.v.; Ortlep 2015, p. 104 e.v.; Bakker 2014; Ortlep 2014, p. 231 e.v.; Willems-Dijkstra & Van der Leek 2013; Damen 2013; Bröring onder CRvB 1 maart 2010, AB 2010/100; Klingenberg 2006; De Graaf 2006.

100 Zie in algemenere zin Van der Wiel 2015; Lindijer 2006, p. 107 e.v., p. 125 en p. 552 e.v.; Van der Wiel 2005; Van der Wiel 2004, p. 122 e.v.; Bruning 2003.

misbruik maakt van de wettelijke mogelijkheden om verzoeken in te dienen.¹⁰¹ Het gaat hier *niet* om een vordering om de ingediende verzoeken niet te behandelen maar om de ingediende verzoeken zelf aan beperkingen te onderwerpen. Het laatste kan op grond van de Awb niet worden bewerkstelligd; van een ongeoorloofde doorkruising van het stelsel van de Awb is dan ook geen sprake.¹⁰²

Van de president van de Hoge Raad hebben we enkele jaren na 19 november 2014 mogen vernemen dat de bovengenoemde rechtspraak van de – in zijn woorden – ‘Raad van State’¹⁰³ is afgestemd in het rechtseenheidsoverleg tussen de hoogste bestuursrechtshofers en dat wij er dus vanuit mogen gaan dat de andere hoogste bestuursrechtshofers, de Centrale Raad van Beroep,¹⁰⁴ het College van Beroep voor het bedrijfsleven,¹⁰⁵ en de Hoge Raad in belastingzaken, zich hierbij hebben aangesloten.¹⁰⁶

Op de meermaals genoemde datum van 19 november 2014 is de Afdeling bestuursrechtspraak op de volgende wijze ingegaan op de vraag of het in artikel 3:13 van het BW gecodificeerde verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel is dat ook door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw gebruikmaken van een bevoegdheid om een verzoek tot de overheid te richten:

‘De in artikel 13, eerste lid, van Boek 3 van het BW neergelegde regel dat een bevoegdheid niet kan worden ingeroepen voor zover deze wordt misbruikt, vindt ingevolge artikel 15 van Boek 3 van het BW ook toepassing buiten het vermogensrecht, tenzij de aard van de rechtsbetrekking zich daartegen verzet. De bestuursrechtelijke aard van een rechtsbetrekking verzet zich niet tegen

101 U denkt hier wellicht, en dan terecht, aan de casus van de Dordtse veelverzoeker. Vergelijk v.zr. rechtbank Rotterdam 21 maart 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:BZ4905; gerechtshof Den Haag 28 januari 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:75. Voor het vervolg zij onder meer gewezen op rechtbank Rotterdam 19 december 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:10171; rechtbank Rotterdam 19 december 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:10159; ECLI:NL:RBROT:2013:10113; ECLI:NL:RBROT:2013:10168; rechtbank Rotterdam 11 juni 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:4816; v.zr. rechtbank Rotterdam 25 september 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:7826; gerechtshof Den Haag 26 mei 2015, ECLI:NL:GHDHA:2015:1182. Verder kan gedacht worden aan de Renkumse veelbeller (gerechtshof Arnhem 8 februari 2005, ECLI:NL:GHARN:2005:AS7882). Zie voorts v.zr. rechtbank Amsterdam 14 juli 2017, ECLI:NL:RBAMS:2017:5026; rechtbank Den Haag 3 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:6380; gerechtshof Den Bosch 23 december 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:5488.

102 Vergelijk gerechtshof Den Haag 28 januari 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:75. Zie v.zr. rechtbank Rotterdam 25 september 2014, ECLI:NL:RBROT:2014:7826.

103 Lees: Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State.

104 Vergelijk CRvB 22 januari 2019, ECLI:NL:CRVB:2019:307. Zonder dit te overwegen lijkt de CRvB op dit punt te zijn omgegaan. Vergelijk namelijk CRvB 1 april 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BC9888; CRvB 14 maart 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BC7267; CRvB 20 februari 2008, ECLI:NL:CRVB:2008:BC5177; CRvB 2 mei 2006, ECLI:NL:CRVB:2006:AW7290. Zie Schreuder-Vlasblom 2017, p. 125.

105 Vergelijk CBb 30 maart 2017, ECLI:NL:CBB:2017:114.

106 Feteris 2017, p. 1532.

toepassing van deze regel, zoals wordt bevestigd door artikel 3:3 en artikel 3:4, tweede lid, van de Awb, waarin voor bestuursorganen soortgelijke normen zijn neergelegd. Bovendien liggen soortgelijke normen – ook voor particulieren – besloten in artikel 6:15, derde lid, artikel 8:18, vierde lid, en artikel 8:75, eerste lid, van de Awb, welke bepalingen voorzien in sancties in geval van misbruik van bestuursprocesrechtelijke bevoegdheden.’

Gelet daarop overweegt de Afdeling bestuursrechtspraak dat de artikelen 3:13 en 3:15 van het BW met zich brengen dat de bevoegdheid om een rechtsmiddel in te stellen niet met succes kan worden ingeroepen voor zover deze bevoegdheid wordt misbruikt. Die artikelen verzetten zich tegen een inhoudelijke behandeling van een rechtsmiddel dat misbruik van een bevoegdheid behelst en bieden een wettelijke grondslag voor een niet-ontvankelijkverklaring.¹⁰⁷ De Afdeling bestuursrechtspraak overweegt daarbij dat voor een dergelijke verklaring ‘zwaarwichtige gronden vereist [zijn], aangezien met de niet-ontvankelijkverklaring de betrokkene in feite het recht op toegang tot de rechter wordt ontzegd’. ‘Dit geldt temeer’, aldus nog steeds de Afdeling bestuursrechtspraak, ‘wanneer het gaat om een door een burger tegen de overheid ingesteld rechtsmiddel, gelet op de – soms zeer verstrekkende – bevoegdheden waarover de overheid beschikt en welke een burger in de regel niet pleegt te hebben’.

Ten aanzien van deze laatste overweging zij benadrukt dat daarin naar voren komt hetgeen in de vorige subparagraaf met Schoordijk is opgemerkt, namelijk dat het gegeven dat in het bestuursrecht de burger aan het gezag van de overheid is onderworpen, alleen die rechtsverhouding kleurt en dat dit dus niet de betekenis heeft dat het van oorsprong civielrechtelijk beginsel van het verbod van misbruik van bevoegdheid in het bestuursrecht niet van toepassing zou zijn.

De kleuring in de bovengenoemde zin is expliciet tot uitdrukking gekomen in een uitspraak van de voorzieningenrechter van de rechtbank Rotterdam, meer specifiek in de volgende rechtsoverweging: ‘Wel brengt de aard van de verhouding tussen overheid en burger mee dat minder snel mag worden aangenomen dat sprake is van misbruik van bevoegdheid dan in de verhouding tussen burgers onderling. De positie van de overheid verschilt immers wezenlijk van die van willekeurige burgers onderling. Aan de overheid komen bevoegdheden toe met een soms zeer verstrekkend karakter, die een willekeurige burger als regel niet pleegt te hebben [...]. Een burger

¹⁰⁷ Vergelijk tevens ABRvS 27 december 2018, ECLI:NL:RVS:2018:4256. Hoewel ook naar mijn oordeel die artikelen hier een wettelijke grondslag zijn voor een niet-ontvankelijkverklaring, kan de discussie daarover hier buiten beschouwing worden gelaten. Zie hierover Stijnen onder ABRvS 14 december 2016, AB 2017/207; Barkhuysen & Koenraad onder ABRvS 5 juli 2017, AB 2017/289; CbB 30 maart 2017, AB 2017/176; ABRvS 16 december 2015, AB 2016/162; ABRvS 9 december 2015, *Gst.* 2016/30; ABRvS 19 november 2014, *Gst.* 2015/33. Overigens ook in het civiel recht wordt misbruik van procesrecht, dat wil zeggen het ongerechtvaardigd gebruik van een processuele bevoegdheid, gesanctioneerd met een niet-ontvankelijkverklaring. Vergelijk reeds HR 26 juni 1959, NJ 1961/553, m.nt. Veegens.

moet de nodige ruimte worden geboden om tegen de overheid te kunnen opkomen in een gerezen conflict met die overheid. Deze ruimte is echter niet onbegrensd.¹⁰⁸

3.4 Uitleiding

In de onderhavige paragraaf is in de verschillende subparagrafen de opvatting uiteengezet dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen. Dit is specifiek gedaan door in te gaan op de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm uit het *Lindenbaum/Cohen*-arrest (paragraaf 3.2) en het verbod van misbruik van bevoegdheid (paragraaf 3.3). Dat het verbod van misbruik van bevoegdheid een beginsel is dat ook door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw gebruikmaken van een bevoegdheid om een verzoek tot de overheid te richten, kan met, mijn wetenschappelijke vader, Widdershoven bestempeld worden als opmerkelijk, als bedacht wordt dat – zoals in de inleidende paragraaf is besproken – de beginselen in het bestuursrecht als (algemene) beginselen van behoorlijk bestuur tot ontwikkeling zijn gekomen om de burger tegen overheidsgezag te beschermen.¹⁰⁹

Het zojuist gestelde is wellicht opmerkelijk, maar het staat niet op zichzelf. Zo gaat Van den Berge uit van de hypothese dat de rechterlijke aanpak van misbruik van bevoegdheid symptomatisch is voor een veranderingsproces dat in het gehele moderne publiekrecht plaatsgrijpt en waarin de nadruk minder is komen te liggen op de bescherming van de burger tegen de overheid en meer op de verantwoordelijkheden van de burger jegens de overheid.¹¹⁰

Nauw verwant hieraan heeft Daalder erop gewezen dat de rechterlijke aanpak van misbruik van bevoegdheid past bij de al langer ingezette subjectivering van het bestuursrecht, waarmee de hoedanigheid van de aanlegger van het bestuursrechtelijk geschil, de belanghebbende, zijn belangen en het procesgedrag, steeds meer centraal zijn komen te staan.¹¹¹ Anders gezegd, door deze subjectivering is de procedure in het bestuursrecht steeds meer op een civielrechtelijk partijengeding gaan lijken en het is in die zin te verklaren dat het van oorsprong civielrechtelijk verbod van misbruik van bevoegdheid nu ook in het bestuursrecht door de overheid met succes kan worden ingeroepen om zich te beschermen tegen burgers die niet te goeder trouw zijn.

108 Vzr. rechtbank Rotterdam 21 maart 2013, ECLI:NL:RBROT:2013:BZ4905.

109 Widdershoven onder HvJ EU 6 februari 2018, *Altun*, ECLI:EU:C:2018:63, AB 2018/156, ten aanzien van het verbod van misbruik en fraude als (ongeschreven) algemeen beginsel van het Unierecht. Zie Daalder 2019, p. 702; Blokland 2018, p. 82-83.

110 Van den Berge 2016, p. 4 e.v. Zie Bakker 2018, p. 343 e.v., p. 416, p. 423 e.v. en p. 445.

111 Daalder 2019, p. 697-698. Vergelijk reeds De Graaf 2006, p. 49. Zie over deze subjectivering en dat daarmee de bestuursrechtelijke beroepsprocedure steeds meer op een civielrechtelijk partijengeding is gaan lijken Esser 2019; Schreuder-Vlasblom 2017, p. 53 e.v. en p. 66 e.v.; Van den Berge 2016, p. 7 e.v. Verder Schlössels 2009.

Hij maakt de verbinding met de huidige *buzz*- en juich-woorden van de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht), als uitvloeisel van wat hij ‘relationeel recht’ noemt, waarmee is bedoeld: een sterke oriëntatie op de concrete en maatschappelijke verhoudingen, in plaats van ‘autonoom recht’, waarmee is bedoeld: dat de burger vrij is om te doen wat hij wil tenzij een wet daaraan in de weg staat, en de overheid mag alleen – ook richting de burger – handelen als de wet daartoe de bevoegdheid heeft verleend.¹¹² Het is de verdienste van Van den Berge om daarbij te wijzen op het gegeven dat in het civiel recht de idee van relationeel, respectievelijk responsief recht al is onderkend in het – in subparagraaf 3.2 besproken – *Lindenbaum/Cohen*-arrest, waarin de Hoge Raad immers de rechtsnorm tot uitdrukking heeft gebracht dat rechtssubjecten niet alleen de wet in acht dienen te nemen maar bovendien verplicht zijn de zorgvuldigheid te betrachten die in het maatschappelijk verkeer betaamt. In de woorden van Van den Berge:

‘Het arrest markeert [...] een belangrijk moment in de overgang van het privaatrecht van een ‘autonoom’ naar een meer ‘relationeel’ model. In de oude situatie ging men ervan uit dat individuele rechtssubjecten slechts juridische plichten hebben voor zover die uit een voldoende specifieke algemene wetsbepaling voortvloeien; in het vernieuwde onrechtmatigedaadsrecht geldt voortaan dat juridische plichten ook kunnen voortvloeien uit hetgeen de ‘maatschappelijke betamelijkheid en zedelijkheid’ jegens anderen vereisen binnen concrete verhoudingen.’¹¹³

Voor mij is het geheel genomen een bevestiging dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen. Dat dit terugkomt in de huidige *buzz*- en juich-woorden van de responsieve opstelling van de overheid, wordt in de volgende paragraaf nader behandeld.

4 Responsiviteit: niets nieuws onder de zon

Gelijk als meermaals is opgemerkt, zijn de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht)¹¹⁴ de huidige *buzz*- en juich-woorden.¹¹⁵ Zoals zo vaak

112 Van den Berge 2016, p. 4 e.v., p. 113 e.v. en p. 303 e.v.

113 Van den Berge 2016, p. 6 en vergelijk p. 113 e.v.

114 Hetgeen past in het bredere – en het bij de onderzoeks- en beleidsmanagers goed verkopende – leerstuk van *problem-solving justice*. Zie Ansems 2019; Doornbos 2019; Allewijn 2019; Tanja 2018; Allewijn 2018; Van den Berge 2016; Verberk 2011.

115 Schlössels (2018, p. 426) heeft opgemerkt dat het begrip ‘responsief’ in deze context veel gebruikt wordt als universele kleefpasta om allerlei bestuursrechtelijke onderwerpen met elkaar te verbinden en dat het ook niet volstrekt helder is wat daaronder begrepen moet worden. Er is niettemin een door het kabinet in het leven geroepen ‘Regieraad Responsieve Overheid’, die als doel heeft om het contact van de overheid met de burgers te verbeteren door bijvoorbeeld onnodige juridisering in de bezwaar- en beroepsprocedures te voorkomen (vergelijk hierover mijn annotatie onder CRvB 10 januari 2018, AB 2018/90).

met betrekking tot het recht, vergelijk de inleidende paragraaf, gaat het hier om oude wijn in nieuwe zakken. Door te spreken over de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht), wordt slechts hernieuwde aandacht gevraagd om als overheid transparant, tijdig en met maatwerk te reageren op de maatschappelijke veranderingen, behoeften en aspiraties.¹¹⁶ Het gaat hier, voor de zekerheid, niet alleen om de overheid als zijnde de wetgever en het bestuur, maar ook om de overheid als zijnde de rechter.¹¹⁷ Ten aanzien van het laatste wordt ook wel gesproken van het traject maatschappelijk effectieve rechtspraak (mer), eveneens de huidige *buzz*- en juich-woorden, waarmee specifiek wordt beoogd om de rechtspraak beter te laten aansluiten op de groeiende maatschappelijke behoefte voor een effectievere en oplossingsgerichtere behandeling van conflicten.¹¹⁸

Met de hernieuwde aandacht om als overheid responsief op te treden, is er tevens hernieuwde aandacht voor het feit dat door de overheid rekening wordt gehouden met een realistisch burgerbeeld. Het burgerbeeld in het recht is tijden maatschappijgebonden. Dit hangt samen met het feit dat rechtswetenschap naast een geesteswetenschap in elk geval ook een maatschappijwetenschap is. We leven thans in de tijd en maatschappij van een participatiesamenleving. Schlössels heeft erop gewezen dat de idee van een participatiesamenleving ook een ander gezicht van het responsief bestuursrecht laat zien. Het betreft in zijn woorden 'het benadrukken van een ideaalbeeld van de burger die eigen verantwoordelijkheid kan dragen, zelfredzaam is en die op basis van eigen kracht zelfs taken van het bestuur (gedeeltelijk) overneemt'.¹¹⁹

Het niet uitgaan van het bovengenoemde idealistisch (rationalistisch) maar van een realistisch burgerbeeld heeft mede naar aanleiding van het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Weten is nog geen doen*, de

116 Vergelijk Ten Berge 2019; Scheltema 2019; Damen 2019; Doornbos 2019; Mein & Marseille 2019; Scheltema 2018B; Scheltema 2018A; Tanja 2018; Marseille & Wever 2018; Kromhout & Marseille 2018; Schueler 2018; Scheltema 2017; Waasdorp 2017; Grootelaar & Van den Bos 2016; Allewijn 2016; Scheltema 2016A; Scheltema 2015. Zie eerder Schlössels 2010. Voorts Scheltema 1989, p. 20 e.v.; Donner 1984. De wens tot dienende rechtsvorming door het bestuur, maar dan alleen krachtens de wet, was blijkens Van der Hoeven (1989, p. 135 e.v.) al te vinden bij Struycken (1910)). Zie hierover Nicolaï 1990, p. 12-13; Schueler 2005, p. 135 e.v. Daarenboven kan met Ten Berge (2017; 2019) worden vastgesteld dat het bestuursrecht sinds 1982 een instituut voor responsiviteit kent, de Nationale ombudsman.

117 Vergelijk Schueler 2019B; Verburg 2018A; Allewijn 2018; Goossens 2018; Loth 2017; Verberk 2017; Giesen 2015, nr. 227 e.v. Verder mijn annotatie onder CBb 27 februari 2019, AB 2019/205. Zie Verburg 2019.

118 Vergelijk *Kamerstukken II 2017/18, 29279, 425*. Verder *Kamerstukken II 2018/19, 29279, 476* en de daarbij horende bijlage van de Raad voor de Rechtspraak. Zie Jue 2020; Ansems 2019; Verberk 2019; Van Eijnsden 2019; Vranken & Snel 2019; Bos & Brugman 2019; Luiten 2018.

119 Schlössels 2018, p. 426.

afgelopen tijd relatief veel de aandacht getrokken.¹²⁰ Kort samengevat is de rode draad van dat rapport dat de overheid uitgaat van een goed geïnformeerde en rationele burger. Het ‘doenvermogen’ van een burger is evenwel minder groot dan de overheid denkt. Een burger heeft de levenssituatie niet altijd onder controle en reageert lang niet altijd even rationeel als waar de overheid van uitgaat. Voorts verschillen de burgers onderling sterk van elkaar en reageren ze daarom ook verschillend op het handelen van de overheid.¹²¹

In subparagraaf 3.1 is ingegaan op de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van 29 mei 2019. In die uitspraak komt tevens de aandacht voor een realistisch burgerbeeld tot uitdrukking, in de zin dat de Afdeling bestuursrechtspraak, in navolging van de conclusie van staatsraad advocaat-generaal Wattel,¹²² in het kader van een beroep op het vertrouwensbeginsel overweegt dat in de relatie tot een toezegging ‘meer de nadruk moet worden gelegd op hoe een uitlating bij een redelijk denkende burger overkomt en minder op wat het bestuursorgaan daarmee bedoelde’ en dat met betrekking tot de vraag of een toezegging aan het bevoegde bestuursorgaan kan worden toegerekend, een verschuiving nodig is ‘van het bestuurlijke naar het burgerperspectief’.¹²³

Bij de verwachting dat de overheid responsief te werk gaat, past het niettemin ook, en dat dreigt wellicht vergeten te worden, dat een burger die niet te goeder trouw is ook een passende respons van de overheid krijgt.¹²⁴ De afgelopen jaren lijkt een dergelijke burger steeds meer aan de oppervlakte te zijn gekomen. Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat – naast het relatief laagdrempelig karakter van het bestuursrecht – sommige burgers zich steeds minder zijn gaan schikken in een onderdanige rol richting de overheid en zich meer zijn gaan opstellen als creatieve en veeleisende burgers,¹²⁵ hetgeen deels terugkomt in de hierboven genoemde idee van een participatiesamenleving.¹²⁶ Daarbij zij direct aangetekend, zoals verwoord door de Nationale ombudsman, dat de overheid – en zo wordt hier toegevoegd: de wetenschapper – niet geneigd moet zijn om onevenredig veel aandacht te besteden aan de overheidsbescherming tegen een kleine minderheid van burgers die niet ter goede trouw zijn, ten koste van goede dienstverlening aan alle andere burgers die zonder bijbedoelingen de overheid

120 Vergelijk Damen 2020; Scheltema 2019; Damen 2019; Brenninkmeijer 2019; Ippel 2018; Damen 2018A; Damen 2018B; Linthorst 2018; De Waal 2018; Scheltema 2017; Damen 2017; Tollenaar 2016; Scheltema 2016A; Scheltema 2016B; Van den Berge 2016, i.h.b. hoofdstuk 1. Verder Ten Berge 2011A; Ten Berge 2011B; Schlössels 2010; Hertogh 2006; Scheltema 2006; Damen 2005; Damen 2003; Damen 1993. Zie eerder Van der Burg 1975; Scheltema 1975, p. 8 e.v.; Wessel 1969.

121 WRR-rapport 2017. Zie voor de kabinetsreactie *Kamerstukken II 2017/18*, 34775 VI, 88.

122 Conclusie van 20 maart 2019, ECLI:NL:RVS:2019:896.

123 ABRvS 29 mei 2019, ECLI:NL:RVS:2019:1694.

124 Vergelijk Scheltema 2018A, p. 130, voetnoot 13; Kromhout & Marseille 2018, p. 378; Van den Berge 2016, p. 4 e.v.

125 Vergelijk ter illustratie *Kamerstukken II 2017/18*, 27926, 285 over misbruik van de huurtoeslag.

126 Vergelijk Van den Berge 2016, i.h.b. hoofdstuk 1. Zie ter illustratie de memorie van toelichting bij de Omgevingswet *Kamerstukken II 2013/14*, 33962, 3, p. 13 e.v.

gewoon nodig hebben en daarvan afhankelijk zijn.¹²⁷ Vrij naar Drion moeten wij dus oppassen dat wij gaan lijden aan het syndroom dat burgers niet ter goede trouw kunnen zijn, in de zin dat de bevindingen daarover slechts steunen op een relatief beperkte praktijk, die evenwel de aandacht behoeft.¹²⁸

5 Recht op maat

Slechts voor de zekerheid: de inzet van deze publicatie is het uiteenzetten van de opvatting dat ook in het bestuursrecht de overheid en burger tot elkander staan in een door de redelijkheid en billijkheid (goede trouw) beheerste rechtsverhouding en zodoende ook de burger zich overeenkomstig dient te gedragen. Hoewel de nadruk op het laatste lag, aangezien daar wat betreft het bestuursrecht een verschuiving heeft plaatsgevonden, is hopelijk tevens de boodschap ten aanzien van de overheid duidelijk: ook zij dient zich naar de eisen van redelijkheid en billijkheid (goede trouw) te gedragen. Het is mijn hoop om het hier besproken onderwerp te hebben geagendeerd en een oproep te doen voor verdere discussie, waarbij in de woorden van Van Gerven vanwege 'een gemene onderbouw' het bestuursrecht nog meer van het civiel recht kan leren.

Bij onbepaalde begrippen en open rechtsnormen als de redelijkheid en billijkheid (goede trouw), maatschappelijke zorgvuldigheid en het verbod van misbruik van bevoegdheid, die bij toepassing nadere invulling behoeven, komt de wisselwerking tussen het recht en de maatschappij goed naar voren.¹²⁹ Die begrippen en rechtsnormen worden beïnvloed door de in het maatschappelijk verkeer levende opvattingen (verkeersopvattingen) en bieden daarmee een poort voor de – veranderende – maatschappelijke werkelijkheid;¹³⁰ een werkelijkheid die op haar beurt weer wordt beïnvloed door het recht.¹³¹ Het bestaansrecht van het recht is om in die wisselwerking een maatschappelijk probleem tot een zoveel mogelijk maatschappelijk bevredigende oplossing¹³² te geleiden.¹³³

127 Zoals recent weergegeven in Kortmann 2019. Vergelijk Brenninkmeijer 2019; Zie No 28 november 2003, nr. 2003/442, AB 2004/179, m.nt. Stolk; No 19 mei 2003, nr. 2003/134; No 20 december 2002, nr. 2002/390, AB 2003/55, m.nt. Stolk. Voorts het advies van de Raad voor de Rechtspraak als bijlage bij *Kamerstukken II* 2014/15, 34106, 3.

128 Drion (1973A; 1973B) had het over het 'rechtsvinderssyndroom'. Zie Ortlep 2015, p. 70 e.v.

129 Vergelijk Memelink 2009, en in het bijzonder p. 1-2, p. 7-8, p. 12, hoofdstuk 2, p. 82 e.v. en p. 253 e.v.

130 Vergelijk Hijmans 1910; 1938, waar hij pleit voor het aanvaarden van de levende werkelijkheid als de voornaamste rechtsbron.

131 Vranken (2005, nr. 56) spreekt van een 'normatief raster dat de maatschappelijke werkelijkheid omspant'.

132 Hierbij past de nuancering (vergelijk Verheij 2015, p. 417) dat of van een dergelijk probleem en/of oplossing sprake is ook mede afhankelijk is van iemands perspectief en overtuiging.

133 Vergelijk Ortlep 2015, p. 76 en p. 121 e.v.

Of een zoveel mogelijk maatschappelijk bevredigende oplossing nu verpakt wordt in de huidige *buzz*- en juich-woorden van de responsieve opstelling van de overheid (responsief bestuursrecht), is als vorm voor dat doel onbelangrijk. In de kern gaat het ook met betrekking tot het bestuursrecht hierom: het startpunt van denken – voor zowel het bestuursorgaan als de rechter – is het verrichten van gemotiveerd maatwerk en niet de rechtlijnige toepassing van regelgeving onder het mom van rechtszekerheid.¹³⁴

De rechter als ‘maatwerker’ is al terug te vinden bij Molengraaff en meer in het bijzonder in zijn bijdrage uit 1919 met de titel ‘*Summum jus, Summa injuria*’, vrij vertaald: op de spits gedreven recht verkeert in het toppunt van onrecht.¹³⁵ Wanneer het recht te veel ruimte geeft voor individuele omstandigheden, ondermijnt het zijn intrinsieke functie om rechtszekerheid te scheppen. Wordt het daarentegen toegepast met te weinig ruimte voor individuele omstandigheden, dan kan het leiden tot onaanvaardbaar onrecht: *summum jus, summa injuria*. Dat adagium was voor Molengraaff in die bijdrage aanleiding om te betogen dat daar waar de wetgever het recht vaststelt in algemene zin, de rechter dat doet voor een individuele situatie. Zowel de wetgever als rechter hebben niettemin dezelfde taak, namelijk dat zij allebei gebonden zijn en inhoud dienen te geven ‘aan het recht, dat leeft in de maatschappij, dat gelding heeft in het onderlinge verkeer der mensen’.¹³⁶

Dat ook wat betreft het bestuursrecht steeds meer in de richting van de rechter als ‘maatwerker’ wordt gedacht,¹³⁷ komt bijvoorbeeld naar voren in de recente rechtspraak die als strekking heeft dat niet de in het geschil zijnde bestuursbevoegdheid maar de aard van de rechtsverhouding en het gewicht van de voor een burger (belanghebbende) op het spel staande belangen dicteren hoe indringend de rechterlijke toetsing is. Er is, met andere woorden, niet één manier van rechterlijke toetsing, er dient ruimte te zijn voor maatwerk; onder meer ingegeven door hetgeen procespartijen naar voren brengen, de kennis en inzicht van de deskundigheid over het bestreden besluit en het totaaloverzicht van de daarbij betrokken rechtsverhoudingen.¹³⁸

134 De kruistocht voor de rechtszekerheid is met betrekking tot het civiel recht al min of meer gestrand door het *Lindenbaum/Cohen*-arrest uit 1919, zij het dat die kruistocht een korte opleving had net na en ingegeven door de Tweede Wereldoorlog tot aan de definitieve opkomst van de eisen van redelijkheid en billijkheid (goede trouw). Vergelijk Abas 1972, p. 6 e.v. Zie Jansen 2019B, p. 251 e.v.; Jansen 2016, p. 48 e.v.; Jansen 2015, p. 326 e.v.

135 Molengraaff 1919. Vergelijk Bakker 2018, p. 6, p. 42-43 en p. 452; mijn annotatie onder CRvB 29 augustus 2018, *AB* 2018/396; Ortlep 2015, p. 122; Jansen 2015, p. 123-124 en p. 128 e.v. Verder Schoordijk 1996, p. 28 e.v.; Brunner 1996, p. 8.

136 Molengraaff 1919, p. 527-528. Zie Hesselink 1999, p. 400.

137 Vergelijk voor meer voorbeelden Damen 2020; Polak 2019, p. 52 e.v.; Barkhuysen 2019; Sanderink & Schlössels 2019. Zie verder de bijlage bij *Kamerstukken II* 2019/20, 26643, 644. In die bijlage wordt gesproken van een ‘Awb-toolbox’, met aanbevelingen over het gebruikmaken van de juridische ruimte van de Awb voor het bieden van maatwerk.

138 Vergelijk mijn annotatie onder ABRvS 29 november 2017, *AB* 2018/206. Zie Huisman & Jak 2019.

Ook met betrekking tot het bestuursrecht wordt het belang van rechtszekerheid – zeker als het gaat om tweepartijengeschillen¹³⁹ – veelal gehanteerd als een machtsspreuk, zonder uiteenzetting en/of bewijs dat het in het geding is of zou komen.¹⁴⁰ Het is niet gewaagd door te stellen dat een burger bij een conflict met bijvoorbeeld de overheid veelal niet naar de regelgeving of eerdere rechtspraak kijkt, maar wel – zowel van het bestuursorgaan als de rechter – verwacht dat een redelijke oplossing het wint van een duidelijke onredelijke oplossing,¹⁴¹ die naar de letter van de regelgeving volgens sommige pleitbezorgers van de rechtszekerheid gedicteerd zou zijn.¹⁴² Hoewel, met de woorden van Memelink, een mens in staat is ‘om evident onbillijk gedrag en evident maatschappelijk onbetamelijk gedrag te herkennen zonder dat er een rechter aan te pas komt’,¹⁴³ is het in een rechtsstaat de laatstgenoemde die daarover uiteindelijk een beslissing neemt en haar legitimeert in een deugdelijke en geëxpliciteerde motivering.¹⁴⁴ Het is juist ook een dergelijke motivering die ervoor kan zorgen dat onbepaalde begrippen en open rechtsnormen als de redelijkheid en billijkheid (goede trouw), maatschappelijke zorgvuldigheid en het verbod van misbruik van bevoegdheid op hun beurt ontaarden in machtsspreuken.¹⁴⁵

139 Vergelijk Jue 2020; Damen 2020; Polak 2019, p. 61 e.v.; Modderman onder CRvB 17 juli 2019, AB 2019/472; mijn annotatie onder ABRvS 6 juni 2018, AB 2018/258; Damen onder ABRvS 14 juli 2010, AB 2010/294.

140 Vergelijk ABRvS 14 november 2018, AB 2019/2. Zie over de verleiding voor een beslisser (de rechter) om zich aan het motiveren te onttrekken, mijn annotatie onder ABRvS 10 april 2019, AB 2019/289. Verder Drion 1973B, p. 52-53.

141 In vergelijkbare zin de conclusie van staatsraad advocaat-generaal Wattel van 4 april 2018, ECLI:NL:RVS:2018:1152: ‘De rechtstoepassing, met name als die grimmig wordt, moet zo mogelijk het rechtsgevoel van justitiabelen blijven aanspreken.’ Zie tevens ABRvS 23 oktober 2019, ECLI:NL:RVS:2019:3535; ECLI:NL:RVS:2019:3536, waarin de Afdeling de Belastingdienst/Toeslagen meer ruimte heeft gegeven om maatwerk te leveren bij het bepalen van het recht op kinderopvangtoeslag en het terugvorderen van toeslagen.

142 Vergelijk Memelink 2009, p. 30 e.v.; Schoordijk 1996, p. 29. Verder Scheltema 2019.

143 Memelink 2009, p. 300.

144 Vergelijk Ortlep 2015, p. 121 e.v.

145 Vergelijk Memelink 2009, p. 61 e.v., p. 69 e.v., p. 272 en p. 358 e.v. Zie Schoordijk 1996, p. 1.

Geraadpleegde literatuur

Aaftink 1976

H.A.M. Aaftink, 'Misbruik van recht en rechtswerking', *NJB* 1976, p. 753-766

Abas 1979

P. Abas, 'Beperkende werking van de goede trouw, toen (1972), nu en in de toekomst', in: P. Abas e.a. (red.), *Non sine causa (Scholten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1979, p. 3-15

Abas 1972

P. Abas, *Beperkende werking van de goede trouw*, Deventer: Kluwer 1972

Addink 2011

G.H. Addink, 'De doorbraak van het beginselenrecht in het bestuursrecht', in: A.A.J. de Gier e.a. (red.), *Goed verdedigbaar (Van Buuren-bundel)*, Deventer: Kluwer 2011, p. 3-16

Albarda 1935

H. Albarda, 'Misbruik van recht', in: *Rechtskundige opstellen op 2 november 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan prof. mr. E.M. Meijers*, Zwolle: Tjeenk Willink 1935, p. 817-823

Albers 2019

C.L.G.F.H. Albers, 'Een frisse blik op het vertrouwensbeginsel. Meer aandacht voor het burgerperspectief?', *Gst.* 2019/153, p. 772-779

Allewijn 2019

D. Allewijn, 'Op zoek naar het passende procesmodel', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 29-38

Allewijn 2018

D. Allewijn, *Tussen recht en vrede, mediation in de responsieve rechtsstaat*, Den Haag: Sdu 2018

Allewijn 2016

D. Allewijn, 'Het rapport "De praktijk van de nieuwe zaaksbehandeling in het bestuursrecht"', *NTB* 2016/29, p. 222-227

Allewijn 2011

D. Allewijn, *Tussen partijen is in geschil...* Den Haag: SDu 2011

Ansems 2019

L.F.M. Ansems, 'Naar een geïntegreerde aanpak van huiselijk geweld', *NJB* 2019/27, p. 1939-1945

Antal 1956

K.V. Antal, *Enkele beschouwingen over het interpreteren door de belastingrechter*, Deventer: Kluwer 1956

Arnulf 2011

A. Arnulf, 'What is a General Principle of EU Law?', in: R. De la Feria & S. Vogenauer (eds.), *Prohibition of Abuse of Law. A New General Principle of EU Law?*, Oxford/Portland: Hart Publishing 2011, p. 7-24

Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-IV 2015

A.S. Hartkamp & C.H. Sieburgh, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 6. Verbintenissenrecht. Deel IV. De verbintenis uit de wet*, Deventer: Wolters Kluwer 2015

Asser/Sieburgh 6-III 2019

C.H. Sieburgh, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. 6. Verbintenissenrecht. Deel III. Algemeen overeenkomstenrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2019

Asser 2000

W.D.H. Asser, *Fair, redelijk en billijk. Over deformalisering in het burgerlijk procesrecht*, Leiden: Universiteit Leiden 2000

Asser 1997

W.D.H. Asser, 'Mijns broeders hoeder?: enkele gedachten bij de doorwerking van de redelijkheid en billijkheid in het civiele proces', in: S.C.J.J. Kortmann e.a. (red.), *Onderneming en 5 jaar nieuw burgerlijk recht*, Deventer: Tjeenk Willink 1997, p. 513-533

Backes & Jansen 2010

Ch.W. Backes & A.M.L. Jansen, 'De wederkerige rechtsbetrekking als panacee voor de gebreken van de 'besluiten-Awb'?', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *Bestuursrecht harmoniseren: 15 jaar Awb*, Den Haag: BJu 2010, p. 75-96

Bakker 2018

F.S. Bakker, *Billijkheidsuitzonderingen. Het wegens bijzondere omstandigheden buiten toepassing laten van wettelijke voorschriften in individuele gevallen*, Deventer: Wolters Kluwer 2018

Bakker 2014

F.S. Bakker, 'Misbruik van de Wet openbaarheid van bestuur', *NJB* 2014/3, p. 170-177

Bakker 2012

P.S. Bakker, *Redelijkheid en billijkheid als gedragsnorm*, Deventer: Kluwer 2012

Barendrecht 1992

J.M. Barendrecht, *Recht als model van rechtvaardigheid*, Deventer: Kluwer 1992

Barkhuysen 2019

T. Barkhuysen, 'Billijker bestuursrecht met minder formele rechtskracht', *NJB* 2019/39, p. 2931

Barkhuysen & Van den Brink 2019

T. Barkhuysen & J.E. van den Brink, 'Onderzoek naar Nederlands recht in de knel door internationalisering. Biedt het sectorplan Rechtsgeleerdheid uitkomst?', *NJB* 2019/7, p. 464-467

Bergamin 1995

R. Bergamin, *Rechten jegens de overheid*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1995

Ten Berge 2019

J.B.J.M. ten Berge, 'Responsiviteit als beginsel van goed bestuur', in: A.W.G.J. Buijze e.a. (red.), *Goed bestuur in perspectief (Addink-bundel)*, Deventer: Kluwer 2019, p. 59-66

Ten Berge 2017

J.B.J.M. ten Berge, 'Burger: Boef of slachtoffer? Over bestuursegotisme en responsiviteit in de rechtshandhaving', in: *Lex' luchtig liber. Een vriendenboek aangeboden aan prof. mr. drs. F.C.M.A. Michiels ter gelegenheid van zijn afscheid*, Tilburg: Tilburg University 2017, p. 27-31

Ten Berge 2011A

J.B.J.M. ten Berge, 'De mythische burger in het bestuursrecht', *NTB* 2011/22, p. 163-167

Ten Berge 2011B

J.B.J.M. ten Berge, 'De staat van de gewone burger en zijn veerkracht: weke delen in de theorie van het bestuursrecht', in: A.A.J. de Gier e.a. (red.), *Goed verdedigbaar (Van Buuren-bundel)*, Deventer: Kluwer 2011, p. 17-35

Ten Berge 2007

J.B.J.M. ten Berge, *Burgerplichten jegens de overheid*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2007

Van den Berge 2019

L. van den Berge, 'Macht en tegenmacht in de netwerksamenleving', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 3-12

Van den Berge 2018A

L. van den Berge, 'Rethinking the Public-Private Law Divide in the Age of Governmentality and Network Governance', *European Journal of Comparative Law and Governance* 2018/2, p. 199-143

Van den Berge 2018B

L. van den Berge, 'Van government naar governance: besturen onder de radar van het bestuursrecht', *NTB* 2018/40, p. 220-222

Van den Berge 2018C

L. van den Berge, 'Bestuursrecht in de netwerksamenleving', *RMThemis* 2018/4, p. 124-136

Van den Berge 2017A

L. van den Berge, 'Sterft, gij oude vormen en gedachten!', *Ars Aequi* 2017, p. 563-569

Van den Berge 2017B

L. van den Berge, 'The Relational Turn in Dutch Administrative Law', *Utrecht Law Review* 2017/1, p. 99-111

Van den Berge 2016

L. van den Berge, *Bestuursrecht tussen autonomie en verhouding. Naar een relationeel bestuursrecht*, Den Haag: Boom Juridisch 2016

Beurskens 1995

W.J.J. Beurskens, 'De "wederkerige rechtsbetrekking": koekoeksei in het nest van het publiekrecht', in: E.C.H.J. van der Linden & A.Q.C. Tak (red.), *Eenzijdig en wederkerig? Beschouwingen over de wederkerige rechtsbetrekking als basisconcept in het bestuursrecht*, Deventer: Kluwer 1995, p. 23-60

Blokland 2018

W.J. Blokland, 'Het verbod op misbruik: een algemeen beginsel van unierecht dat de EU en de lidstaten tegen de burger beschermt', *NTER* 2018/3/4, p. 80-86

De Boeck & Vermander 2015

A. De Boeck & F. Vermander, 'Rechtsmisbruik in het contractenrecht: de rechtsuitoefening aan banden gelegd', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 29-70

Boll 1913

V.G.A. Boll, *Misbruik van recht*, Utrecht: Oosthoek 1913

Bollen 2002

C.J.M. Bollen, *Onverschuldigde betaling door de overheid*, Den Haag: Bju 2002

Bomer 2012

A.H. Bomer, *De doorwerking van algemene rechtsbeginselen in de BTW*, Deventer: Kluwer 2012

De Bont 2011

G.J.M.E. de Bont, 'Fraus legis als anti-misbruikbeginsel: maatschappelijke en ethische opvattingen en het recht als open stelsel', in: H. Gribnau (red.), *Principieel belastingrecht (Happé-bundel)*, Nijmegen: WLP 2011, p. 21-30

Bos & Brugman 2019

J. Bos & D. Brugman, 'Tijd voor de bestuursregelrechter?', *NJB* 2019/3, p. 202-203

Brenninkmeijer 2019

A.F.M. Brenninkmeijer, 'De burger tussen de ambities en doelstellingen van de Awb', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 39-48

Brenninkmeijer 1987

A.F.M. Brenninkmeijer, *De toegang tot de rechter*, Zwolle: Tjeenk Willink 1987

Van den Brink & Ortlep 2019

J.E. van den Brink & R. Ortlep, 'Europese wet bestuursrecht: inspiratie voor intrekingsregeling besluiten in de Awb?', *NTB* 2019/39, p. 393-401

Van den Brink 2012

V. van den Brink, 'Redelijkheid en billijkheid en hun overlap met verwante wettelijke bepalingen', *MvV* 2012/2, p. 23-27

Bruggeman, Stijnen & De Wit 2017

C.W.C.A. Bruggeman, R. Stijnen & J.C. de Wit, 'Kroniek van het gemeentelijk sociaal domein (deel 1)', *Gst.* 2017/53, p. 271-288

Bruning 2003

M. Bruning, 'Misbruik van procesrecht in burgerlijke zaken; alleen een rechtvaardig doel heiligt de middelen', in: *25 jaar wetenschappelijk bureau van de Hoge Raad*, Nijmegen: WLP 2003, p. 71-84

Brunner 1996

C.J.H. Brunner, *De normen van het privaatrecht*, Deventer: Kluwer 1996

Brunner 1992

C.J.H. Brunner, 'De billijkheid in het Nieuwe BW', in: *Rechtsvinding onder het NBW*, Deventer: Kluwer 1992, p. 87-100

Brunner 1977

C.J.H. Brunner, 'Abuse of rights in Dutch law', *Louisiana Law Review* 1977, p. 729-745

Van der Burg 1975

F.H. van der Burg, 'Mens en burger', in: R. Crinice Le Roy & J.G. Steenbeek (red.), *De mens in het recht. (Prins-bundel)*, Den Haag: VUGA 1975, p. 47-60

Van Buuren 2005

P.J.J. van Buuren, 'Op-recht bekeken Wet dwangsom bij niet tijdig beslissen', *Gst.* 7234 (2005), p. 460

Carette & Van de Voorde 2015

N. Carette & J. van de Voorde, 'Rechtsmisbruik in het zakenrecht', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 71-114

Chin-Oldenziel & Belkaid-Koubia 2014

M. Chin-Oldenziel & M. Belkaid-Koubia, 'De wet kennen betekent niet slechts de woorden ervan begrijpen, maar ook hun kracht en strekking', in: T. Gerverdinc e.a. (red.), *Wetenschappelijk Bijdragen. Bundel ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van het wetenschappelijk bureau van de Hoge Raad der Nederlanden*, Den Haag: BJu 2014, p. 125-144

Claassen & Van der Vegt 2003

L. Claassen & W. van der Vegt, 'Omwillen van de rechtseenheid', *25 jaar wetenschappelijk bureau van de Hoge Raad*, Nijmegen: WLP 2003, p. 93-102

De Cocq 1959

G.A. de Cocq, 'Gebruik en misbruik van procesrecht', preadvies NOVA, bijlage bij *Adv.bl.* 1959, p. 388-396

Costello 2011

C. Costello, 'Citizenship of the Union: Above Abuse?', in: R. De la Feria & S. Vogenauer (eds.), *Prohibition of Abuse of Law. A New General Principle of EU Law?*, Oxford/Portland: Hart Publishing 2011, p. 321-354

Daalder 2019

E.J. Daalder, 'Misbruik van recht in de relatie tussen burgers onderling', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 697-704

Daalder 2013

E.J. Daalder, 'Reactie artikel Willems-Dijkstra & Van der Leek', *NTB* 2013/8, p. 56-58

Damen 2020

L.J.A. Damen, 'Op naar 2GST in het bestuursrecht!', *NTB* 2020/2, p. 3-18

Damen 2019

L.J.A. Damen, 'Van Awbmens naar responsieve burger?', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 113-122

Damen 2018A

L.J.A. Damen, 'Is de burger triple A: alert, argwanend, assertief, of raakt hij lost in translation?', in: *Vertrouwen in de overheid, VAR-reeks 160*, Den Haag: Boom Juridisch 2018, p. 7-103

Damen 2018B

L.J.A. Damen, 'Van Awb-mens naar Wmo-mens?', in: M. Duchateau & A. Tollenaar (red.), *Vertrouwen in de lokale rechtsstaat*, Den Haag: Boom juridisch 2018, p. 21-42

Damen 2017

L.J.A. Damen, 'De autonome Awbmens?', *Ars Aequi* juli/augustus 2017, p. 628-638

Damen 2015

L.J.A. Damen, 'Juridische kwaliteit: de burger centraal', in: M. Herweijer e.a. (red.), *Alles in één keer goed*, Deventer: Kluwer 2005, p. 13-32

Damen 2013

L.J.A. Damen, 'Mensbeelden, burgerbeelden III', *Ars Aequi* september 2013, p. 681-685

Damen 2010

L.J.A. Damen, *Een burger. Gefragmenteerd bestuur*, Den Haag: Bju 2000

Damen 2003

L.J.A. Damen, 'Helpt de Centrale Raad van Beroep Jan Splinter door de bestuursrechtelijke winter?', in: R.M. van Male e.a. (red.), *Centrale Raad van Beroep 1903-2003*, Den Haag: Sdu 2003, p. 243-260

Damen 1993

L.J.A. Damen, 'Bestaat de Awbmens?', in: J.L. Boxum e.a. (red.), *Aantrekkelijke gedachten*, Deventer: Kluwer 1993, p. 109-129

Damen & De Groot 2019

L.J.A. Damen & T. De Groot, 'Bij het vertrouwensbeginsel van de uitzendleer naar de aankomstleer', *JBplus* 2019/3

Dijkstra 2019

S. Dijkstra, 'Wrakingsperikelen: over reservisten, misbruik van recht en de redelijke toeschouwer', *Trema* 2019/1

Djebali 2019

N. Djebali, 'Balanceren tussen rechtsbescherming en rechtsmisbruik', *Ntfr* 2019/69

Donner 1984

A.M. Donner, *Werkt de rechtsstaatidee bureaucratie in de hand?*, Amsterdam: Noord-Hollandische Uitgevers Maatschappij 1984

Donner 1978

A.M. Donner, 'Misbruik van beginselen', *RMThemis* 1978, p. 377-379

Doornbos 2019

N. Doornbos, 'Naar een meer responsief bestuursrecht?', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 567-578

Drion 1981

H. Drion, 'Het rechtszekerheidsargument', in: *De hanteerbaarheid van het recht (Pels-Rijcken-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1981, p. 1-13

Drion 1979

H. Drion, 'Functies van wetgeving in het privaatrecht in een veranderende samenleving', in: *Honderd jaar H.D. Tjeenk Willink. Symposium 15 september 1978*, Alphen aan den Rijn 1979, p. 12-18; opgenomen in: A.R. Bloembergen e.a. (red.), *Geschriften van H. Drion*, Deventer: Kluwer 1982, p. 381-388

Drion 1973A

H. Drion, 'Negen stellingen over rechtsvorming door rechter en wetgever', verdedigd op een vergadering ter viering van de 60e verjaardag van de Nederlandse Jurisprudentie, 19 oktober 1973, *NJB* 1973, p. 1035-1036; opgenomen in: A.R. Bloembergen e.a. (red.), *Geschriften van H. Drion*, Deventer: Kluwer 1982, p. 377-378

Drion 1973B

H. Drion, 'Functies van rechtsregels in het privaatrecht', in: J.F. Glastra van Loon e.a. (red.), *Speculum Langemeijer (Langemeijer-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1973, p. 49-61

Droogleever Fortuijn 1979

E. Droogleever Fortuijn, 'Congruentie van privaatrechtelijke en administratiefrechtelijke begrippen', in: P. Abas e.a. (red.), *Non sine causa (Scholten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1979, p. 37-47

Duk 2003

W. Duk, 'Pionierende rechtspraak. Vroege toepassing van rechtsbeginselen door de Centrale Raad van Beroep', in: R.M. van Male e.a. (red.), *Centrale Raad van Beroep 1903-2003*, Den Haag: Sdu 2003, p. 137-153

Van Dunné 2006

J.M. van Dunné, *Zien is kennen. Omzien ook*, Den Haag: BJu 2006

Van Dunné 1971

J.M. van Dunné, *Normatieve uitleg van rechtshandelingen. Een onderzoek naar de grondslagen van het geldende verbintenissenrecht*, Deventer: Kluwer 1971

Dusarduijn 2018

S.M.H. Dusarduijn, 'Vorming van rechtsficties door de rechter', *MBB* 2018/12, p. 480-494

Eggens 1949

J. Eggens, 'Een man een man, een woord een woord', in: *Wegens zijn bijzondere verdienste (Suyling-bundel)*, Amsterdam/Brussel: Elsevier 1949, p. 31-45; opgenomen in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen van mr. J. Eggens. Deel II*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1959, p. 200-211. Verder opgenomen in: H.C.F. Schoordijk & J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère/De Kloof 1998, p. 350-361

Eggens 1947 [1959A]

J. Eggens, 'Over het wezen van het misbruik van recht', *WPNR* 3989-3991 (1947); opgenomen in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen van mr. J. Eggens. Deel II*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1959, p. 116-132. Verder opgenomen in: H.C.F. Schoordijk & J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère/De Kloof 1998, p. 285-301 en in: T.E. Booms (red.), 'Een man een man, een woord een woord'. *Werken ter nagedachtenis aan Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère 2014, p. 34-50

Eggens 1941 [1959B]

J. Eggens, *Het 'misbruik van recht' en de vrijheid*, Groningen: Batavia 1941; opgenomen in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen van mr. J. Eggens. Deel II*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1959, p. 70-81

Eggens 1935 [1958A]

J. Eggens, *Iets over de ontwikkeling van het privaatrechtelijk denken in de laatste halve eeuw*, Batavia 1935; opgenomen in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen van mr. J. Eggens. Deel I*, Haarlem: Bohn 1958, p. 318-331. Verder opgenomen in: H.C.F. Schoordijk & J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère & De Kloof 1998, p. 158-171 en in: T.E. Booms (red.), 'Een man een man, een woord een woord'. *Werken ter nagedachtenis aan Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère 2014, p. 264-277

Eggens 1923 [1958B]

J. Eggens, 'Iets over den samenhang van verbintenissen uit onrechtmatige daad met die uit andere oorzaak', *WPNR* 2784-2785 (1923); opgenomen in: *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen van mr. J. Eggens. Deel I*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1958, p. 5-18. Verder opgenomen in: H.C.F. Schoordijk & J.M. Smits (red.), *Eggens bundel. Een selectie uit het werk van Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère/De Kloof 1998, p. 76-89 en in: T.E. Booms (red.), 'Een man een man, een woord een woord'. *Werken ter nagedachtenis aan Jannes Eggens*, Overveen: Belvédère 2014, p. 19-33

Van Eijdsden 2019

J.A.R. van Eijdsden, 'Maatschappelijk effectieve fiscale rechtspraak', *TFB* 2019/3, p. 4-5

Ermers 2014

J. Ermers, *Estoppel vanuit civil law perspectief*, Zutphen: Paris 2014

Van Erp 1990

J.H.M. van Erp, *Contract als rechtsbetrekking*, Zwolle: Tjeenk Willink 1990

Esser 2019

J.E. Esser, 'De plaats van de formele rechtskracht in een subjectiverend bestuursprocesrecht', *O&A* 2019/45, p. 90-99

Faber 1992

W. Faber, *90 jaren in beroep*, Zwolle: Tjeenk Willink 1992

Fase 2013

A.A. Fase, 'Modernisering van het wrakingsinstituut', in: Th. Groeneveld & L.J.A. Pieterse, *Met oog voor detail (Van den Berge-bundel)*, Den Haag: Sdu 2013, p. 51-65

Feteris 2017

M.W.C. Feteris, 'State of the Union' van de Belastingrechtspraak', *WFR* 2017/247, p. 1526-1532

Fleuren & Mertens 2012

J.W.A. Fleuren & T.J.M. Mertens, 'Quad raro fit, non observant legislatores', in: R.J.N. Schlössels e.a. (red.), *In de regel. Over kenmerken, structuur en samenhang van geschreven en ongeschreven regels in het bestuursrecht*, Deventer: Kluwer 2012, p. 73-88

Franssen 2013

P.E.M. Franssen, 'Over Wob-gebruiken, Wob gebruiken en Wob misbruiken', *PB* 2013, p. 8-12

Galenkamp 2012

M. Galenkamp, 'Misbruik van recht volgens Scholten, Eggens en Meijers', in: M.-C. Foblets e.a. (red.), *Liber Amicorum René Foqué*, Larcier/BJu 2012, p. 35-48

Geppaart 1973

Ch.P.A. Geppaart, 'Over wetsontduiking in het belastingrecht', in: J.F. Glastra van Loon e.a. (red.), *Speculum Langemeijer (Langemeijer-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1973, p. 105-124

Gerbrandy 1959

S. Gerbrandy, 'Gebruik en misbruik van procesrecht, preadvies NOVA, bijlage bij *Adv.bl.* 1959, p. 325-387

Van Gerven 1998

W. van Gerven, 'Mutual permeation of public and private law at the national and supranational level', *Maastricht Law Review* 1998/5, p. 7-24

Van Gerven 1982

W. van Gerven, *Beginselen van behoorlijk handelen, R.W.*, 1982-83, p. 961-978 en Gent/Deventer: Story-Scientia/Tjeenk Willink 1983

Van Gerven 1980

W. van Gerven, 'Variaties op het thema misbruik', *WPNR* 5504 (1980), p. 62-76

Van Gerven & S. Lierman 2010

W. van Gerven & S. Lierman, *Beginselen van Belgisch privaatrecht: algemeen deel: veertig jaar later: privaatrecht en publiekrecht in een meergelaagd kader van regelgeving, rechtsvorming en regeltoepassing*, Mechelen: Kluwer 2010

Van Gerven 2000

Y. van Gerven, 'Wetsontduiking en rechtsmisbruik in het gemeenschapsrecht: Europese variaties op hetzelfde thema', in: H. Cousy e.a. (red.), *Liber Amicorum Walter Van Gerven*, Deurne: Kluwer 2000, p. 343-359

Giesen 2015

I. Giesen, *Procesrecht. 1. Beginselen van burgerlijk procesrecht*, Deventer: Kluwer 2015

Giesen 2008

I. Giesen, 'De 'multidimensionale' rechtswetenschap van en na Molengraaff', in: M.C. Bijl e.a. (red.), *Molengraaff 150 jaar: terugkijken en vooruitzien*, Den Haag: BJu 2008, p. 29-43

Giesen 2005

I. Giesen, *Handle with care*, Den Haag: BJu 2005

Goossens 2018

J. Goossens, 'De rijzende ster van responsieve bestuursrechtspraak in Nederland, Frankrijk en België', *NTB* 2018/36, p. 207-209

De Graaf 2006

K.J. de Graaf, 'Misbruik van procesrecht', *NTB* 2006/2, p. 41-49

De Graaff 2019

R. de Graaff, 'Zestig jaar Quint/Te Poel: ruimte voor rechterlijke rechtsvorming in het verbintenissenrecht', *NTBR* 2019/2, p. 4-11

Gribnau 2012

J.L.M. Gribnau, 'Wederkerigheid, samenleving en rechtsorde', in: M.C. Foblets e.a. (red.), *Liber Amicorum René Foqué*, Larcier/BJu 2012, p. 49-69

Van der Grinten 1984

J.W.M. van der Grinten, 'Misbruik van Recht in het nieuwe BW', in: E.E.A. Luijten e.a. (red.), *Goed en trouw (Van der Grinten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1984, p. 367-390

Van der Grinten 1978

W.C.L. van der Grinten, 'Redelijkheid en billijkheid in het overeenkomstenrecht', Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij 1978; opgenomen in: *Verspreide geschriften van W.C.L. van der Grinten*, Deventer: Kluwer 2004, p. 103-118

Van der Grinten 1965

W.C.L. van der Grinten, 'Handelen te goeder trouw', in: A.A.M. van Agt e.a. (red.), *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis (Hermesdorf-bundel)*, Deventer: Kluwer 1965, p. 155-171; opgenomen in: *Verspreide geschriften van W.C.L. van der Grinten*, Deventer: Kluwer 2004, p. 57-69

Van der Grinten 1949

W.C.L. van der Grinten, 'Moraal en billijkheid als bron van verbintenis', in: F.J.F.M. Duynstee e.a. (red.), *Donum Lustrale. Die natali vicesimo quinto Universitati Catholicae Noviomagensi ab alumnis pristinis oblatum*, Nijmegen: Dekker & Van de Vegt 1949, p. 435-454; opgenomen in: *Verspreide geschriften van W.C.L. van der Grinten*, Deventer: Kluwer 2004, p. 3-20

Van der Grinten 1938

W.C.L. van der Grinten, 'Rechtsmisbruik als onrechtmatige daad in de rechtspraak', *NJB* 1938, p. 855-864

Grootelaar & Van den Bos 2016

H.A.M. Grootelaar & K. van den Bos, 'Naar meer ervaren legitimiteit van de Nederlandse rechtspraak', in: R. Ortlepp e.a. (red.), *De rechter onder vuur*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2016, p. 275-298

Guski 2018

R. Guski, 'The re-entry paradox: Abuse of EU law', *ELJ* 2018/6, p. 422-433

Haardt 1984

W.L. Haardt, 'Het burgerlijk geding - 'Fair play' revisited', in: E.E.A. Luijten e.a. (red.), *Goed en trouw (Van der Grinten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1984, p. 11-18

Haardt 1958

W.L. Haardt, *Fair play in het burgerlijk geding*, Zwolle: Tjeenk Willink 1958

De Haes 2019

J.U. de Haes, 'Wraking, gezien vanuit de gewraakte rechter', *Trema* 2019/1

Happé 2017

R.H. Happé, 'Belastingrechter, belastingontwijking en maatschappelijke opvattingen', in: L.J.A. Pieterse e.a. (red.), *Springende punten (Van Amersfoort-bundel)*, Deventer: Kluwer 2017, p. 143-153

Hart 1961/2012

H.L.A. Hart, *The concept of Law (third edition)*, Oxford: Oxford University Press 2012

Hartkamp 2012

A.S. Hartkamp, 'Het nieuwe BW – ontwikkelingen sinds 1992', *Ars Aequi* januari 2012, p. 48-55

Hartkamp 1992

A.S. Hartkamp, *Wetsuitleg en rechtstoepassing na de invoering van het nieuwe burgerlijk wetboek*, Deventer: Kluwer 1992

Hartlief 2019

T. Hartlief, 'Vooruitgang in het recht', *RMThemis* 2019/1, p. 18-25

Den Hartogh 2011

G. den Hartogh, 'Waarom behoren rechtsbeginselen tot het recht?', in: H. Gribnau (red.), *Principieel belastingrecht (Happé-bundel)*, Nijmegen: WLP 2011, p. 75-88

Van der Heijden 1933

E.J.J. van der Heijden, *Natuurlijke normen in het positieve recht*, Nijmegen/Utrecht: Dekker/Van der Vegt/Van Leeuwen 1933

Helmich 1945

W.B. Helmich, *De theorie van het rechtsmisbruik in het Romeinsche, Fransche en Nederlandsche recht*, dissertatie Nijmegen 1945

Hertogh 2019

M.L.M. Hertogh, 'Wat is de staat van de rechtsstaat?' De meerwaarde van empirisch-juridisch onderzoek', *Ars Aequi* september 2019, p. 630-632

Hertogh 2006

M.L.M. Hertogh, *Rechtsvervreemding: tussen rechtsstaat en rechtsgevoel*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006

Hesselink 1999

M.W. Hesselink, *De redelijkheid en billijkheid in het Europese privaatrecht*, Deventer: Kluwer 1999

Hijmans 1938

I.H. Hijmans, 'Het B.W. en het recht der werkelijkheid in 1838 en heden', in: P. Scholten & E.M. Meijers (red.), *Gedenboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*, Zwolle: Tjeenk Willink 1938, p. 169-196

Hijmans 1910

I.H. Hijmans, *Het recht der werkelijkheid*, Haarlem: Bohn 1910

Van Hilten 2016

M.E. van Hilten, *Gaat het btw-systeem het houden, onder druk van rechtsmisbruik en fraude?*, Amsterdam: Vossiuspers UvA 2016

Hirsch Ballin 1989

E.M.H. Hirsch Ballin, 'Wederkerig bestuursrecht', *RMThemis* 1989, p. 1-4; opgenomen in: *Rechtsstaat & beleid. Een keuze uit het werk van mr. E.M.H. Hirsch Ballin*, Zwolle: Tjeenk Willink 1991, p. 261-265

Van der Hoeven 1989

J. van der Hoeven, *De drie dimensies van het bestuursrecht. VAR-reeks 100*, Alphen aan den Rijn: Samsom/Tjeenk Willink 1989

Hopman 2013

A. Hopman, 'Geen belang? Geen wobverzoek!', *Gst.* 2013/133, p. 711-712

Houben 2015

R. Houben, 'Het verbod op rechtsmisbruik als beperking op de uitoefening van aandeelhoudersrechten', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 149-180

Houwing 1906

J.F. Houwing, *De maatschappelijke betekenis van het burgerlijk proces*, Amsterdam: De Bussy 1906; opgenomen in: J.F. Houwing, *Rechtskundige opstellen*, Haarlem: Bohn 1921, p. 460-473

Houwing 1939

Ph.A.N. Houwing, *Onrechtmatigheid en schuld in artikel 1401 B.W.*, Zwolle: Tjeenk Willink 1939; opgenomen in: H. Drion e.a. (red.), *Geschriften van Houwing*, Deventer: Kluwer 1972, p. 1-19

Huart 1934

F.J.A. Huart, 'Administratieve rechtswetenschap in wording', *RM* 1934, p. 18-50 en p. 146-181; opgenomen in: *Verspreide geschriften*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1949, p. 140-221

Huart 1930

F.J.A. Huart, *Taak en methode bij de beoefening van het administratief recht*, Arnhem: Gouda Quint 1930; opgenomen in: *Verspreide geschriften*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1949, p. 114-139

Huisman & Jak 2019

P.J. Huisman & N. Jak, 'Beslissingsruimte: handvatten voor de rechterlijke toetsingsintensiteit', *NTB* 2019/20, p. 212-221

Ijzerman 1991

R.L.H. Ijzerman, *Het leerstuk van de wetsontduiking in het belastingrecht*, Deventer: Kluwer 1991

Ippel 2018

M.H. Ippel, 'De mens als maatstaf voor de regels van het algemeen bestuursrecht', *NTB* 2018/63, p. 393-401

Jansen 2019A

C.J.H. Jansen, 'De bestrijding van de oneerlijke mededinging in de eerste decennia van de 20e eeuw: Lindenbaum/Cohen in historisch-rechtsvergelijkend perspectief', *RMThemis* 2019/1, p. 3-10

Jansen 2019B

C.J.H. Jansen, 'De ontwikkelingen in het privaatrecht in de eerste jaren na de bevrijding (1945-1950)', *RMThemis* 2019/6, p. 247-253

Jansen 2016

C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijke recht tussen 1940-1992*, Deventer: Kluwer 2016

Jansen 2015

C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijke recht in de lange 19e eeuw*, Deventer: Kluwer 2015

Jansen 2012

K.J.O. Jansen, *Informatieplichten: over kennis en verantwoordelijkheid in contractenrecht en buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Deventer: Kluwer 2012

De Jong 1988

J.P. de Jong, *Bestuursrecht van vreemde herkomst*, Zwolle: Tjeenk Willink 1988

De Jong & Van der Linden 2017

E.R. de Jong & T.E. van der Linden, 'Rechtspreken met oog voor macro-effecten?', *NTBR* 2017/2, p. 4-16

De Jongh 1980

C.F.J. de Jongh, 'Het begrip zorgvuldigheid en de jurisprudentie van het College van Beroep voor het bedrijfsleven', in: P.D.A. Claessen e.a., *Beeld van een Goede vriendschap (De Goede-bundel)*, Den Haag: VUGA 1980, p. 79-106

Jue 2020

R.J. Jue, 'Maatschappelijk effectiever rechtspreken', *NJB* 2020/3, p. 200-204

Kakebeeke-Van der Put 1961

M.A. Kakebeeke-Van der Put, *Wetsontduiking*, Deventer: Kluwer 1961

De Kam 2016

B. de Kam, *De intrekking van beschikkingen, mede in Europees en rechtsvergelijkend perspectief*, Deventer: Kluwer 2016

Kamanabrou 2018

S. Kamanabrou, 'Abuse of law in the context of EU law', *ELRev* 2018/4, p. 534-548

Ten Kate 1962

Th.B. ten Kate, *Het request-civiel*, Groningen: Wolters 1962

Van Kesteren 2004

H.W.M. van Kesteren, *Misbruik van recht in de omzetbelasting*, Deventer: Kluwer 2004

Kleyn 1947

A. Kleyn, 'Aard en karakter van het administratiefrecht', *Bestuurswetenschappen* 1947, p. 333-344

Klingenberg 2006

A.M. Klingenberg, 'Veelklagers en veel klachten', in: K.J. de Graaf e.a. (red.), *Op tegenspraak (Damenbundel II)*, Den Haag: BJu 2006, p. 255-263

Kloosterman 2006

D. Kloosterman, 'De volle directe van Damen', in: K.J. de Graaf e.a. (red.), *Op tegenspraak (Damenbundel II)*, Den Haag: BJu 2006, p. 29-37

Kloosterman 2005

D. Kloosterman, 'Ongeschreven burgerplichten', in: M. Herweijer e.a. (red.), *Alles in één keer goed*, Deventer: Kluwer 2005, p. 209-224

Koenraad 2019

L.M. Koenraad, 'Op zoek naar algemene beginselen van behoorlijk burgerschap in het Nederlands bestuursrecht', in: T. Barkhuysen e.a. (red.), *25 jaar Awb. In eenheid en verscheidenheid*, Deventer: Kluwer 2019, p. 233-244

Koerselman 2017

G.F. Koerselman, 'De Querulant', *NJB* 2017/19, p. 1312-1317

Van der Kooij 2019

D.A. van der Kooij, *Relativiteit, causaliteit en toerekening van schade*, Deventer: Wolters Kluwer 2019

Kortmann 1996

C.A.J.M. Kortmann, 'Het klimaat van het rechtswetenschappelijk onderzoek in Nederland', *WPNR* 6207 (1996), p. 17-22

Kortmann 1971

C.A.J.M. Kortmann, 'Misbruik van grondrechten in het Nederlandse recht', *TvO* 1971, p. 347-349

Kortmann 2019

C.N.J. Kortmann, 'Trage rechtsbescherming tegen traag bestuur', *NTB* 2019/1, p. 1-2

Kromhout & Marseille 2018

D.M. Kromhout & A.T. Marseille, 'Responsief bestuursrecht in de veranderende publieke Ruimte', *NTB* 2018/60, p. 374-381

Van der Kruk 2019

A. van der Kruk, 'Misbruik van de wrakingsregeling', *TCR* 2019/1, p. 42-55

Van der Kwaak 2002

D.J. van der Kwaak, 'Kan procederen onrechtmatig zijn?', *WPNR* 6500 (2002), p. 579-585

Van der Kwaak 2000

D.J. van der Kwaak, 'Uitgangspunten voor toepassing van het rechtsmisbruik en de onrechtmatige daad in het beslagrecht', *Trema* 2000/1, p. 11-16

Van der Kwaak 1990

D.J. van der Kwaak, *Het rechtskarakter van het beslagrecht*, Deventer: Kluwer 1990

Leczykiewicz 2019

D. Leczykiewicz, 'Prohibition of abusive practices as a general principle of EU law', *CMLRev* 2019/3, p. 703-742

Lenaerts 2015

K. Lenaerts, 'The Concept of 'Abuse of Law' in the Case Law of the European Court of Justice on Direct Taxation', *MJ* 2015/3, p. 329-351

Lenaerts 2013

A. Lenaerts, 'The Role of the Principle *Fraus Omnia Corruptit* in the European Union: A Possible Evolution Towards a General Principle of Law?', *Yearbook of European Law* 2013/1, p. 460-498

Van der Linden 2008

E.C.H.J. van der Linden, 'Wederkerig bestuursrecht revisited', in: M.A. Heldeweg e.a. (red.), *Publiekrecht in de leer (Tak-bundel)*, Nijmegen: WLP 2008, p. 129-148

Lindijer 2006

V.C.A. Lindijer, *De goede procesorde*, Deventer: Kluwer 2006

Linthorst 2018

E. Linthorst, 'De menselijke maat in de Wet maatschappelijke ondersteuning 2015: ideaal of instrument?', *NTB* 2018/42, p. 225-227

Loth 2017

M.A. Loth, 'Hoe responsief is het klassieke proces (eigenlijk)?', *NJB* 2017/22, p. 1510-1519

Luiten 2018

J.L.M. Luiten, 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak: de Haagse Wijkrechter en de Rotterdamse Regelrechter', *Tijdschrift voor de Procespraktijk* 2018/5, p. 137-139

Van Maanen 2009

G.E. van Maanen, 'Een dubbel feestje? 50 jaar Quint/Te poel en 90 jaar Lindenbaum/Cohen', *NJB* 2009/4, p. 251-258

Van Maanen 1996

G.E. van Maanen, *De wonderbaarlijke geschiedenis van de onrechtmatige overheidsdaad in de 19e en 20e eeuw*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1996

Van Maanen 1995

G.E. van Maanen, *De Zutphense juffrouw en de ontrouwe bediende van Lindenbaum*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1995

Van Maanen 1993

G.E. van Maanen, 'Het fenomeen van de toevallige vondst (serendipiteit) in het rechtshistorische onderzoek naar de negentiende eeuw', in: C.J.H. Jansen e.a. (red.), *Twaalf bijdragen tot de studie van de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*, Amsterdam: UvA 1993, p. 10-15

Van Maanen 1986

G.E. van Maanen, *Onrechtmatige daad*, Deventer: Kluwer 1986

Van Maarseveen & Stout 1979

H. van Maarseveen & H. Stout, 'Algemene beginselen van behoorlijke rechtspraak', *NJB* 1979, p. 193-200

Maas 2017A

C. Maas, 'Verdragsmisbruik, wederkerigheid en de rol van de rechter', in: M.W.C. Feteris e.a. (red.), *Bouwen en Douwen (Overgaauw-bundel)*, Deventer: Kluwer 2017, p. 183-190

Maas 2017B

C. Maas, 'Fraus legis en de rechtsvormende taak van de rechter', in: L.J.A. Pieterse e.a. (red.), *Springende punten (Van Amersfoort-bundel)*, Deventer: Kluwer 2017, p. 207-222

Van Male 2019

R.M. van Male, 'Bestuursrechtspraak bij erosie van het legaliteitsbeginsel', *NTB* 2019/5, p. 35-38

Van Male 2018

R.M. van Male, 'Klassiek bestuursrecht: lenig bestuursrecht voor een lenig bestuur', *NTB* 2018/38, p. 214-216

Van Male 2003

R.M. van Male, 'Terugblik op een eeuw rechtsvorming door de Centrale Raad van Beroep', in: R.M. van Male e.a. (red.), *Centrale Raad van Beroep 1903-2003*, Den Haag: Sdu 2003, p. 261-290

Van Male 1993

R.M. van Male, *Onvoltooid recht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1993

Mans 2010

R. Mans, 'Een rechtvaardigheidstranche in de Awb', *Advocatenblad* 16 april 2010, p. 146-149

Marseille & Vermaat 2017

A.T. Marseille & M.F. Vermaat, 'Burgers op zoek naar rechtsbescherming in het sociaal domein', *H&R* 2017/1, p. 9-15

Marseille & Wever 2018

A.T. Marseille & M. Wever, 'Huisvuil en responsiviteit', *NJB* 2018/4, p. 275-277

Mees 2013

M. Mees, 'Het ontwijkingsmotief bij fraus legis: 'volstrekt overwegend' of 'doorslaggevend'', in: Th. Groeneveld & L.J.A. Pieterse, *Met oog voor detail (Van den Berge-bundel)*, Den Haag: Sdu 2013, p. 199-210

Meijers 1948

E.M. Meijers, *De Algemene begrippen van het burgerlijk recht*, Leiden: Universitaire Pers Leiden 1948

Meijers 1937 [1954]

E.M. Meijers, 'Misbruik van recht en wetsontduiking', Lezingen van 9-11 Maart 1937 te Leuven gehouden; opgenomen in: R.P. Cleveringa e.a. (red.), *Verzamelde Privaatrechtelijke Opstellen, Eerste Deel*, Leiden: Universitaire Pers Leiden 1954, p. 62-81

Meijers 1910

E.M. Meijers, *De taak der rechtswetenschap ten aanzien der vrije rechtspraak*, Haarlem: Tjeenk Willink 1910; opgenomen in: R.P. Cleveringa e.a. (red.), *Verzamelde Privaatrechtelijke Opstellen, Eerste Deel*, Leiden: Universitaire Pers Leiden 1954, p. 3-25

Mein & Marseille 2019

A.G. Mein & A.T. Marseille, 'Responsieve bezwaarbehandeling in theorie en praktijk', *NTB* 2019/36, p. 365-371

Meirlaen 2018A

M. Meirlaen, 'Ongeschreven rechtsgrenzen: verbod van rechtsregelontduiking, fraus omnia corrumpit en verbod van rechtsmisbruik (deel 1)', *Nieuw juridisch weekblad* 2018/379, p. 238-245

Meirlaen 2018B

M. Meirlaen, 'Ongeschreven rechtsgrenzen: verbod van rechtsregelontduiking, fraus omnia corrumpit en verbod van rechtsmisbruik (deel 2)', *Nieuw juridisch weekblad* 2018/380, p. 278-288

Memelink 2009

P. Memelink, *De verkeersopvatting*, Deventer: Kluwer 2009

Mendel 1982

M.M. Mendel, 'Rechtsverwerking in door goede trouw (redelijkheid en billijkheid) beheerste verhoudingen', in: *Lugdunum Bataavorum Juri Sacrum*, Deventer: Kluwer 1982, p. 39-58

Molendijk 2018

R. Molendijk, 'Recente jurisprudentie over de Wet openbaarheid van bestuur en de mogelijke gevolgen daarvan voor de dagelijkse Wob-praktijk', *Gst.* 2018/110, p. 566-577

Molengraaff 1919

W.L.P.A. Molengraaff, 'Summum jus, Summa injuria', *RM* 1919, p. 491-528; opgenomen in: M.W. ter Horst e.a. (red.), *Molengraaff-bundel*, Zwolle: Tjeenk Willink 1978, p. 169-206

Molengraaff 1887

W.L.P.A. Molengraaff, 'De 'oneerlijke concurrentie' voor het Forum van den Nederlandschen rechter, tevens een bijdrage tot de uitlegging van art. 1401 B.W. en van de Wet op de handels- en fabrieksmerken', *RM* 1887, p. 373-435; opgenomen in: M.W. ter Horst e.a. (red.), *Molengraaff-bundel*, Zwolle: Tjeenk Willink 1978, p. 102-164

Mooibroek 2018

M.F. Mooibroek, 'Misbruik van tucht(proces)recht', *Tijdschrift Tuchtrect* 2018/1, p. 7-18

De Morree 2016

P.E. de Morree, *Rights and wrongs under the ECHR - The prohibition of abuse of rights in Article 17 of the European Convention on Human Rights*, School of Human Rights Research Series 2016

Neleman 2005

P. Neleman, 'Huib Drion en de verhouding wetgever-rechter', in: A.R. Bloembergen e.a. (red.), *Van, over en met Huib Drion*, Den Haag: Bju 2005, p. 207-219

Nicolai 1996

P. Nicolai, 'De stiekeme citoyen', in: R.L. Vucsán (red.), *De Awb-mens: boeman of underdog? (Damenbundel I)*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1996, p. 179-197

Nicolai 1990

P. Nicolai, *Beginselen van behoorlijk bestuur*, Deventer: Kluwer 1990

Nicolai 1984

P. Nicolai, 'Het tandvlees van het recht', in: J.A. Borman e.a. (red.), *Recht op scherp (Duk-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1984, p. 3-54

Niessen 2018

R.E.C.M. Niessen, 'Wetsmisbruik en de Nederlandse Belastingrechter', *TFB* 2018/4, p. 4-14

Niessen 2015

R.E.C.M. Niessen, 'Misbruik van EU-recht, omzetbelasting en de Hoge Raad', *TFB* 2015/8, p. 39-49

Niessen 2009

R.E.C.M. Niessen, *Rechtsvinding in belastingzaken*, Amersfoort: SDU 2009

Niessen 1985

R.E.C.M. Niessen, *Richtige heffing en fraus legis*, Arnhem: Gouda Quint 1985

Okma 1945

N. Okma, *Misbruik van recht*, Wageningen: Zomer en Keuning's Uitgeversmaatschappij 1945

Van Ommeren 2018

F.J. van Ommeren, 'Incrementeel bestuursrecht', *NTB* 2018/37, p. 210-213

Van Ommeren & Huisman 2013

F.J. van Ommeren & P.J. Huisman, 'Van besluit naar rechtsbetrekking: een groeimodel', in: F.J. van Ommeren e.a., *Het besluit voorbij. VAR-reeks 150*, Den Haag: Bju 2013, p. 6-102

Ortlep 2019

R. Ortlep, 'Tot elkander staande in een door de goede trouw beheerste rechtsverhouding', in: A.W.G.J. Buijze e.a. (red.), *Goed bestuur in perspectief (Addink-bundel)*, Deventer: Kluwer 2019, p. 225-237

Ortlep 2016

R. Ortlep, 'Het Hangmat-arrest en de algemene beginselen van behoorlijke rechtsvorming', in: R. Ortlep e.a. (red.), *De rechter onder vuur*, Oisterwijk: WLP 2016, p. 299-318

Ortlep 2015

R. Ortlep, 'Optimaliseren rechtseenheid tussen de hoogste bestuursrechters', in: *Rechtsontwikkeling door de bestuursrechter. VAR-reeks 154*, Den Haag: BJu 2015, p. 59-160

Ortlep 2014

R. Ortlep, 'Dwangsommetje scoren': misbruik dwangsomregeling door middel van oneigenlijke Wob-verzoeken', *JBplus* 2014/4, p. 226-243

Ortlep 2011

R. Ortlep, *De aantasting van stabiele bestuursrechtelijke rechtsvaststellingen in het licht van het Unierecht*, Deventer: Kluwer 2011

Ortlep & Schueler e.a. 2014

R. Ortlep & B.J. Schueler e.a., 'De praktijk en werking van drie versnellingsinstrumenten uit de Awb', *JBplus* 2014/2, p. 168-181

Den Ouden 2018

R. den Ouden, 'Onrust in wrakingsland', *NTR* 2018/1963

Pels Rijcken 1979

L.D. Pels Rijcken, 'Rechtszekerheid, Assepoester van rechtsvindingstheorieën', in: P. Abas e.a. (red.), *Non sine causa (Scholten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1979, p. 309-318

Peters 2018

J.A.F. Peters, 'In de ban van het besluit', in: R.J.N. Schlössels e.a. (red.), *In het nu... Over toekomstig bestuursrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2018, p. 27-43

PG Awb I

E.J. Daalder & G.R.J. de Groot, *De parlementaire geschiedenis van de Algemene wet bestuursrecht Eerste Tranche*, Alphen aan den Rijn: Samsom/Tjeenk Willink 1993

Polak 2019

J.E.M. Polak, 'De toekomst van de formele rechtskracht. Een inleidende beschouwing', in: *De toekomst van de formele rechtskracht. VAR-reeks 162*, Den Haag: Boom Juridisch 2019, p. 7-70

Polak 1991

J.M. Polak, 'Het zorgvuldigheidsbeginsel als schakel tussen bestuursrecht en privaatrecht', *AA* 1991/10, p. 192-195

Polak 1941

R.J. Polak, 'Misbruik van procesrecht', *NJB* 1941, p. 765-775 en p. 789-803

De Poorter & De Graaf 2011

J.C.A. de Poorter & K.J. de Graaf, *Doel en functie van de bestuursrechtspraak: een blik op de toekomst*, Den Haag: Raad van State 2011

Popelier 2006

P. Popelier, 'Beginselen van behoorlijk bestuur: begrip en plaats in de hiërarchie van de normen', in: I. Opdebeek & M. Van Damme (red.), *Beginselen van behoorlijk bestuur*, Brugge: Die Keure 2006, p. 3-65

Rapport van de commissie inzake algemene bepalingen van administratief recht 1984

Rapport van de commissie inzake algemene bepalingen van administratief recht, *Algemene bepalingen van administratief recht*, Alphen aan den Rijn: Samsom/Tjeenk Willink 1984

Reurich 2005

L. Reurich, *Het wijzigen van overeenkomsten en de werking van redelijkheid en billijkheid*, Deventer: Kluwer 2005

Rodenburg 1985

P. Rodenburg, *Misbruik van bevoegdheid*, Deventer: Kluwer 1985

Roozendaal 2003

B.J.P.G. Roozendaal, 'Kennelijk onredelijk gebruik van procesrecht in de zin van artikel 8:75 Awb', in: B.P.M. van Ravels & M.A. van Voorst van Beest (red.), *Natuurlijk van belang (Van Wijmen-bundel)*, Deventer: Kluwer 2003, p. 125-132

Rosendaal 2005

J. Rosendaal, *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798*, Nijmegen: Vantilt 2005

Ruygvoorn 2009

M.R. Ruygvoorn, *Afgebroken onderhandelingen en het gebruik van voorbehouden*, Deventer: Kluwer 2009

Samkalden 1952

I. Samkalden, *Algemene beginselen van behoorlijk bestuur. VAR-reeks XXIV*, Haarlem: Tjeenk Willink 1952, p. 1-54

Van de Sande 2019

S.A.L. van de Sande, 'Het vertrouwensbeginsel en schadevergoeding', *O&A* 2019/44, p. 81-89

Sanderink & Schlössels 2019

D.G.J. Sanderink & R.J.N. Schlössels, 'Slaat de Hoge Raad nieuwe bressen in het bastion van de formele rechtskracht?', *NJB* 2019/43, p. 3224-3229

Sayde 2014

A. Sayde, 'Defining the Concept of Abuse of Union Law', *Yearbook of European Law*, 2014/1, p. 138-162

Schelhaas 2017

H.N. Schelhaas, *Redelijkheid en billijkheid*, Deventer: Kluwer 2017

Scheltema 1935

F.G. Scheltema, 'Misbruik van recht', *WPNR* 3417, 3419-3420 (1935), p. 293-332; opgenomen in: F.G. Scheltema, *Verspreide geschriften*, Groningen: Wolters 1953, p. 28-46

Scheltema 2019

M. Scheltema, 'De responsieve rechtsstaat: het burgerperspectief', *NTB* 2019/24, p. 246-253

Scheltema 2018A

M. Scheltema, 'Wetgeving in de responsieve rechtsstaat', *Regelmaat* 2018/3, p. 120-131

Scheltema 2018B

M. Scheltema, 'Handleiding nadeelcompensatie: best practices in de responsieve rechtsstaat', *NTB* 2018/57, p. 349-352

Scheltema 2017

M. Scheltema, 'Schulden van de burger in de responsieve rechtsstaat: het regeerakkoord biedt perspectief', *NTB* 2017/28, p. 253-257

Scheltema 2016A

M. Scheltema, 'Uitbesteding van overheidstaken: wegbestemming van rechtsbescherming?', *NTB* 2016/49, p. 369-372

Scheltema 2016B

M. Scheltema, 'De burger in de rechtsstaat: Alice in Wonderland?', *NTB* 2016/33, p. 267-270

Scheltema 2015

M. Scheltema, 'Bureaucratische rechtsstaat of responsieve rechtsstaat?', *NTB* 2015/37, p. 287-289

Scheltema 2008

M. Scheltema, 'De wederkerige rechtsbetrekking: een essentieel leerstuk voor het bestuursrecht', in: G.H. Addink e.a. (red.), *Grensverleggend bestuursrecht (Ten Berge-bundel)*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2008, p. 207-217

Scheltema 2006

M. Scheltema, 'Leve de Awb-mens!', in: K.J. de Graaf e.a. (red.), *Op tegenspraak (Damen-bundel II)*, Den Haag: Bju 2006, p. 99-109

Scheltema 1991

M. Scheltema, 'De betekenis van het Nieuw BW voor de codificatie van het bestuursrecht; de schakelbepalingen van Boek 3', in: *Liber Amicorum NBW*, Arnhem: Gouda Quint 1991, p. 53-58

Scheltema 1989

M. Scheltema, 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels e.a. (red.), *De rechtstaat herdacht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1989, p. 11-25

Scheltema 1975

M. Scheltema, 'Gebondenheid van overheid en burger aan eigen voorafgaand handelen (Rechtsverwerking)', in: M. Scheltema & W. Konijnenbelt, *De rechtsverwerking in het administratieve recht. VAR-reeks LXXIV*, Groningen: Tjeenk Willink 1975, p. 2-56

Scheltema & Scheltema 2013

M.W. Scheltema & M. Scheltema, *Gemeenschappelijk recht*, Deventer: Kluwer 2013

Schilfgaarde 2016

P. Schilfgaarde, *De redelijkheid en billijkheid in het ondernemingsrecht*, Deventer: Kluwer 2016

Schilfgaarde 1984

P. Schilfgaarde, 'Over de verhouding tussen de goede trouw van het handelen en de goede van het niet weten', in: E.A.A. Luijten e.a. (red.), *Goed & trouw (Van der Grinten-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1984, p. 57-70

Schlössels 2019

R.J.N. Schlössels, 'Lindenbaum/Cohen en het bestuursrecht', *RMThemis* 2019/1, p. 11-17

Schlössels 2018

R.J.N. Schlössels, 'Beginselen van behoorlijk bestuur', *NTB* 2018/66, p. 425-435

Schlössels 2012

R.J.N. Schlössels, 'Rechtsbeginselen en de Algemene wet bestuursrecht: tevreden met een codificatie 'light'?', *JBplus* 2012, p. 87-100

Schlössels 2010

R.J.N. Schlössels, 'Bestaat er nog een dienende overheid?', *Gst.* 7343 (2010), p. 510-519

Schlössels 2009

R.J.N. Schlössels, 'De "civilisatie" van het bestuursproces', in: L.E. de Groot-van Leeuwen e.a. (red.), *Eén procesrecht?*, Deventer: Kluwer 2009, p. 197-238

Schoonenberg & Vleesch Dubois 1957

J. Schoonenberg & H.D. Vleesch Dubois, *Het administratieve procesrecht volgens de Beroepswet*, Amsterdam 1957

Schoordijk 2014

H.C.F. Schoordijk, *Realistische en pragmatische rechtsvinding: taak en taakopvatting van de rechter in de westerse wereld*, Oisterwijk: WLP 2014

Schoordijk 2003

H.C.F. Schoordijk, *De privaatrechtelijke rechtscultuur van de twintigste eeuw in context*, Amsterdam: KNAW 2003; opgenomen in: H.C.F. Schoordijk, *Emeritaal werk*, Nijmegen: WLP 2007, p. 703-723

Schoordijk 1997

H.C.F. Schoordijk, 'Enige aspecten van privaatrechtelijke en fiscaalrechtelijke rechtsvinding', *WFR* 1997/6251, p. 919-943; opgenomen in: H.C.F. Schoordijk, *Emeritaal werk*, Nijmegen: WLP 2007, p. 369-400

Schoordijk 1996

H.C.F. Schoordijk, *Redelijkheid en billijkheid aan de vooravond van een nieuw millennium*, Zwolle: Tjeenk Willink 1996; opgenomen in: H.C.F. Schoordijk, *Emeritaal werk*, Nijmegen: WLP 2007, p. 183-249

Schoordijk 1991

H.C.F. Schoordijk, *Rechtsverwerking*, Deventer: Kluwer 1991

Schoordijk 1984A

H.C.F. Schoordijk, *Bestuursrecht en privaatrecht. Een interne rechtsvergelijking*, Deventer: Kluwer 1984; opgenomen in: *Verspreid werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk*, Deventer: Kluwer 1991, p. 463-499

Schoordijk 1984B

H.C.F. Schoordijk, *Onderhandelen te goeder trouw*, Deventer: Kluwer 1984

Schrage 2019

E.J.H. Schrage, *Misbruik van bevoegdheid*, Deventer: Kluwer 2019

Schreuder-Vlasblom 2017

M. Schreuder-Vlasblom, *Rechtsbescherming en bestuurlijke voorprocedure*, Deventer: Kluwer 2017

Schueler 2019A

B.J. Schueler, 'De eigen aard van het bestuursrecht. Vijftig jaar Hoofdstukken van het bestuursrecht', *NTB* 2019/31, p. 297-304

Schueler 2019B

B.J. Schueler, 'De Awb-rechter na 25 jaar: een karakterschets', *Trema* 2019/1

Schueler 2018

B.J. Schueler, 'Wat is daarop uw antwoord? Vragen over responsief bestuur', *NTB* 2018/45, p. 233-235

Schueler 2011

B.J. Schueler, 'Liever geen Spaghetti a la Giudiziaria. De vorming van algemeen bestuursrecht door de rechter', in: A.J. Nieuwenhuis e.a. (red.), *Rechterlijk activisme (Peters-bundel)*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2011, p. 217-229

Schueler 2005

B.J. Schueler, 'Hoe ver zat Struycken er naast?', in: W. Hins e.a. (red.), *Recht en Reede*, Deventer: Kluwer 2005, p. 134-144

Schueler e.a. 2013

B.J. Schueler e.a., *Evaluatie van een drietal versnellingsinstrumenten uit de Awb*, Oisterwijk: WLP 2013

Schut 1982

G.H.A. Schut, 'Behoorlijke uitoefening van contractuele rechten', in: *Naar behoren*, Zwolle: Tjeenk Willink 1982, p. 117-126

Schutgens 2019

R.J.B. Schutgens, 'Lindenbaum/Cohen als staatsrechtelijk nulpunt', *Trema* 2019/2

Schutgens 2015

R.J.B. Schutgens, 'Overheid en maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm', in: R.J.N. Schlössels e.a. (red.), *De burgerlijke rechter in het publiekrecht*, Deventer: Kluwer 2015, p. 79-99

Schuttevaer 1956

H. Schuttevaer, *Bijdrage tot een theorie der wetsontduiking in het belastingrecht*, Deventer: Kluwer 1956

Schuver-Bravenboer 2013

M. Schuver-Bravenboer, 'De belastingrechter en open normen: de invloed van de functies van regels', in: J.P. Boer (red.), *Kwaliteit van belastingrechtspraak belicht (Lubbers-bundel)*, Den Haag: Sdu 2013, p. 169-175

Sieburgh 2000

C.H. Sieburgh, *Toerekening van onrechtmatige daad*, Deventer: Kluwer 2000

Simons 1967

D. Simons, 'Bescherming van de overheid versus bescherming tegen de overheid', *Themis* 1967, p. 23-38

Smits 1995

J.M. Smits, *Het vertrouwensbeginsel en de contractuele gebondenheid*, Arnhem: Gouda Quint 1995

Snijders e.a. 2017

H.J. Snijders e.a., *Nederlands burgerlijk procesrecht*, Deventer: Kluwer 2017

Snijders 2012

H.J. Snijders, 'Redelijkheid en billijkheid in het vermogensrecht van het Burgerlijk Wetboek voor en na 1992', *Ars Aequi* januari 2012, p. 771-778

Snijders 1988

W. Snijders, 'Artikel 3.1.1.15 nieuw BW en de schakelbepalingen nader bezien', in: J.A.F. Peters & M.H. Kobussen (red.), *Bestuursrecht en nieuw BW*, Zwolle: Tjeenk Willink 1988, p. 49-69

Sørensen 2011

K.E. Sørensen, 'What is a General Principle of EU Law? A Response', in: R. De la Feria & S. Vogenauer (eds.), *Prohibition of Abuse of Law. A New General Principle of EU Law?*, Oxford/Portland: Hart Publishing 2011, p. 25-32

Streefkerk 2019

C.A. Streefkerk, '100 jaar Lindenbaum/Cohen', *Trema* 2019/2

Van der Struijk 2017

R.W.J. van der Struijk, 'Fraus legis – enkele observaties', in: L.J.A. Pieterse e.a. (red.), *Springende punten (Van Amersfoort-bundel)*, Deventer: Kluwer 2017, p. 319-326

Struycken 1910

A.A.H. Struycken, *Administratie of rechter*, Arnhem: Gouda Quint 1910

Swinkels 2004

J.J.P. Swinkels, 'Fraus legis in de omzetbelasting', in: F.M.M. Duynstee e.a. (red.), *Alle wegen leiden naar Brussel*, Amsterdam: NOB 2004, p. 195-204

Taelman 1988

P. Taelman, 'Gebruik en misbruik van procesrecht', *TPR* 1988, p. 89-125

Tanja 2018

E.G. Tanja, 'Responsiviteit: betekenis, waarde en gevolgen voor de bestuur(srechtelijke) praktijk', *NTB* 2018/29, p. 185-187

Teunissen 1996

J.M.H.F. Teunissen, *Het burgerlijk kled van de staat*, Zwolle: Tjeenk Willink 1996

Teunissen 1995

J.M.H.F. Teunissen, 'De "wederkerige rechtsbetrekking" als strategisch concept voor nivellerende rechtswetenschap?', in: E.C.H.J. van der Linden & A.Q.C. Tak (red.), *Eenzijdig en wederkerig? Beschouwingen over de wederkerige rechtsbetrekking als basisconcept in het bestuursrecht*, Deventer: Kluwer 1995, p. 277-322

Tewarie & Van der Zwaard 2016

P.R.M. Tewarie & R. van der Zwaard, 'Van querulantenneurose tot querulantenwaan: de psychopathologische aspecten van volhardend disfunctioneel klagen', *Tijdschrift voor psychiatrie* 2016/1, p. 30-37

Timmerman 2009

L. Timmerman, 'Naar geïntegreerde bestuurdersaansprakelijkheid?', in: P. Essers e.a. (red.), *Met Recht (Raaijmakers-bundel)*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2009, p. 481-488

Timmermans 2013

L.J.M. Timmermans, 'Afkoop Wob-verzoeken', *Gst.* 2013/90

Tjong Tjin Tai 2019

T.F.E. Tjong Tjin Tai, 'Van zorgvuldigheid naar zorgplicht: een eeuw maatschappelijke zorgvuldigheid', *RMThemis* 2019/1, p. 26-32

Tollenaar 2016

A. Tollenaar, 'Humane rechtsbetrekking in de lokale verzorgingsstaat', in: G.J. Vonk (red.), *Rechtsstatelijke aspecten van de decentralisaties in het sociale domein 2016*, Groningen: RUG 2016, p. 27-61

Van Triet 2019

N. van Triet, 'Het nieuwe vertrouwensbeginsel. Meer kansen voor de burger?', *TBR* 2019/90

Vanheule 2015

D. Vanheule, 'Rechtsmisbruik in het bestuursprocesrecht', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 181-202

Vanlerberghe 2015

B. Vanlerberghe, 'Rechtsmisbruik in het procesrecht', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 115-147

Van der Veen 2019

G.A. van der Veen, 'Het vertrouwensbeginsel en de afstand tussen Kneuterdijk en Korte Voorhout', *TO* 2019/2, p. 31-33

Vegting 1946

W.G. Vegting, *Plaats en aard van het administratiefrecht*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1946

Velaers 2015

J. Velaers, 'Rechtsmisbruik: begrip, grondslag en legitimiteit', in: J. Rozie e.a. (red.), *Rechtsmisbruik*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia 2015, p. 1-28

Verberk 2019

S. Verberk, 'Responsieve rechtspraak? 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak' als innovatieproces', *Rechtstreeks* 2019/1, p. 26-34

Verberk 2017

S. Verberk, 'Rechtspraak en het oplossen van maatschappelijke problemen', *Recht der Werkelijkheid* 2017/2, p. 136-140

Verberk 2011

H.G.E. Verberk, *Probleemoplossend strafrecht en het ideaal van responsieve rechtspraak*, Den Haag: SDU 2011

Verburg 2019

D.A. Verburg, *Bestuursrechtspraak in balans*, Den Haag: Boom juridisch 2019

Verburg 2018A

D.A. Verburg, 'De responsieve bestuursrechter', *NTB* 2018/31, p. 191-193

Verburg 2018B

K. Verburg, 'Rechtstreekse werking misbruik van recht: deel van de puzzel opgelost?', *MBB* 2018/9, p. 362-365

Verheij 2015

A.J. Verheij, 'Over de methodologie van juridisch onderzoek', *AA* 2015, p. 413-421

Verheul 2018

E.F. Verheul, 'Rechtsinbreuk en onrechtmatig', *WPNR* 7215 (2018), p. 851-863

Vleggeert 2013

J. Vleggeert, 'Misbruik van belastingverdragen', in: J.P. Boer (red.), *Kwaliteit van belastingrechtspraak belicht (Lubbers-bundel)*, Den Haag: Sdu 2013, p. 199-208

Vogenauer 2011

S. Vogenauer, 'The Prohibition of Abuse of Law: An Emerging General Principle of EU Law', in: R. De la Feria & S. Vogenauer (eds.), *Prohibition of Abuse of Law. A New General Principle of EU Law?*, Oxford/Portland: Hart Publishing 2011, p. 521-572

Vos 2007

M. Vos, 'Tijdig beslissen: een mission (im)possible?', in: M. Vos, C.M. Saris & Y.M. van der Vlugt, *Niet tijdig beslissen. Jonge VAR-reeks 5*, Den Haag: Bju 2007, p. 9-47

Vranken 2014

J.B.M. Vranken, *Algemeen Deel. Een synthese*, Deventer: Kluwer 2014

Vranken 2005

J.B.M. Vranken, *Algemeen Deel. Een vervolg*, Deventer: Kluwer 2005

Vranken 1999

J.B.M. Vranken, 'Rechtsvergelijkende gezichtspunten bij de herziening van het civiele procesrecht in eerste aanleg', in: W.D.H. Asser & J.B.M. Vranken, *Verantwoordelijk procederen*, Den Haag: Boom 1999, p. 33-88

Vranken 1996

J.B.M. Vranken, 'Misbruik van recht als overgangsfiguur', in: M.E. Franke e.a. (red.), *Onrechtmatige daad (BW-krant jaarboek 1996)*, Deventer: Gouda Quint 1996

Vranken & Snel 2019

J.B.M. Vranken & M.V.R. Snel, 'De civiele rechter in Nederland op de schopstoel', *NJB* 2019/13, p. 858-866

De Vries 1939

C.W. de Vries, *Vragen op het gebied van het administratief recht*, Haarlem: Tjeenk Willink 1939

De Waal 2018

T. de Waal, 'Alleen een gegrilde burger is een echte burger', *NTB* 2018/44, p. 231-232

De Waard 1994

B.W.N. de Waard, *Samenwerkende machten*, Zwolle: Tjeenk Willink 1994

Waasdorp 2017

J.R.K.A.M. Waasdorp, 'De responsieve bezwaarschriftencommissie', *NTB* 2017/7, p. 56-60

Wannink & Boogers 2018

R.E. Wannink & R.J. Boogers, 'Het weigeren van een gemachtigde in het bestuursrecht als ultimum remedium', *PB* 2018/4

Wattel 1993

P.J. Wattel, *Misbruik van Europees recht*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 1993

Van der Werf 1982

H.G. van der Werf, *Redelijkheid en billijkheid in het contractenrecht. Enkele beschouwingen over goede trouw, redelijkheid en billijkheid in het huidige en het komende contractenrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1982

Wessel 1969

J. Wessel, *Burger contra administratie. Enkele beschouwingen over rechtsbescherming*, Den Haag: VUGA 1969

West & Maas-Cooymans 2016

M.A.J. West & M.G.J. Maas-Cooymans, 'Beter een goede buur dan een verre vriend; burenruzies en gemeentelijke handhaving', *Gst.* 2016/155, p. 844-848

Westenbroek 2017

W. Westenbroek, *Bestuurdersaansprakelijkheid in theorie - Over rechtsvorming en taal, onbehoorlijk bestuur, onrechtmatige daad en ernstig verwijt*, Deventer: Kluwer 2017

Wiarda/Koopmans 1999

G.J. Wiarda, *3 typen van rechtsvinding*, bewerkt en van een nabeschouwing voorzien door T. Koopmans, Zwolle: Tjeenk Willink 1999

Wiarda 1952

G.J. Wiarda, *Algemene beginselen van behoorlijk bestuur. VAR-reeks XXIV*, Haarlem: Tjeenk Willink 1952, p. 55-94; opgenomen in: *Verspreide geschriften van G.J. Wiarda*, Den Haag: VUGA 1986, p. 35-72

Wiarda 1948

G.J. Wiarda, *De wetenschap van het bestuursrecht en de spanning tussen gezag en gerechtigheid*, Zwolle: Tjeenk Willink 1948; opgenomen in: *Verspreide geschriften van G.J. Wiarda*, Den Haag: VUGA 1986, p. 9-33

Wiarda 1947

J. Wiarda, *Aard en beteekenis van rechtsbeginselen, inzonderheid de beginselen van goede trouw en billijkheid, in ons positieve recht*, Zwolle: Tjeenk Willink 1947

Widdershoven 2017

R.J.G.M. Widdershoven, 'Een ervaring als staatsraad advocaat-generaal: op zoek naar een rechtsbeginsel', in: M. Bosma e.a. (red.), *De conclusie voorbij (Polak-bundel)*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2017, p. 87-101

Van der Wiel 2015

B.T.M. van der Wiel, 'Het procedeeverbod', *MvV* 2015/7/8, p. 239-242

Van der Wiel 2005

B.T.M. van der Wiel, 'Onrechtmatig procederen', *WPNR* 6618 (2005), p. 317-325

Van der Wiel 2004

B.T.M. van der Wiel, *De rechtsverhouding tussen procespartijen*, Deventer: Kluwer 2004

Van Wijk 1963 [1974]

H.D. van Wijk, 'Algemene beginselen van behoorlijk bestuur en zorgvuldigheidsnorm', *De Nederlandse Gemeente*, 21 juni 1963, nr. 25; opgenomen in: *Besturen met recht*, Den Haag: VNG 1974, p. 228-232

Van Wijk/Konijnenbelt/Van Male 2014

H.D. van Wijk, W. Konijnenbelt & R.M. van Male, *Hoofdstukken van bestuursrecht*, Deventer: Kluwer 2014

Van Wijmen 1994

P.C.E. van Wijmen, 'Samenloop van bestuursrecht en burgerlijk recht bij onrechtmatige daad', in: H.J.A.M. van Geest e.a. (red.), *Bestuursrecht aan de horizon (Van Wijnbergen-bundel)*, Zwolle: Tjeenk Willink 1994, p. 135-148

Wijnstroom 1921

J.J. Wijnstroom, *Een onderzoek naar het begrip misbruik van recht*, Amsterdam: Kruyt 1921

Willems-Dijkstra & Van der Leek 2013

T.A. Willems-Dijkstra & D.T. van der Leek, 'Misbruik van (proces)recht in het bestuursrecht', *NTB* 2013/7, p. 48-55

Wolf 2014

R.A. Wolf, 'Misbruik van recht en fraus legis; de grenzen verkend?', *Trema* 2014/11, p. 310-315

Wolfsbergen 1946

A. Wolfsbergen, *Onrechtmatige daad*, Leiden: Universitaire Pers Leiden 1946

Wolters 2013

P.T.J. Wolters, *Alle omstandigheden van het geval. Een onderzoek naar de omstandigheden die de werking van de redelijkheid en billijkheid beïnvloeden*, Deventer: Kluwer 2013

WRR-rapport 2017

WRR-rapport, *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid (rapportnr. 97)*, Den Haag: WRR 2017

Zijlstra 2009

S.E. Zijlstra, 'Burgerplichten en burgerlasten in het bestuursrecht', *NTB* 2009/1, p. 1-9

Zonderland 1977

P. Zonderland, *Privaatrechtspleging in grondtrekken*, Zwolle: Tjeenk Willink 1977

Zonderland 1975

P. Zonderland, 'Het misbruik van recht en de inleidende titel', *WPNR* 4295-5296 (1975), p. 105-125

Zonderland 1974

P. Zonderland, *Methode van het privaatrecht*, Amsterdam: Agon/Elsevier 1974